

Associació
de Editors

AROLA EDITORS

LA CATEDRAL DE TARRAGONA

IN SEDE, 10 ANYS DEL PLA DIRECTOR DE RESTAURACIÓ

LA CATEDRAL DE TARRAGONA

IN SEDE, 10 ANYS DEL PLA DIRECTOR DE RESTAURACIÓ

**Joan Figuerola Mestre
Joan C. Gavalda Bordes**

Arquitectes redactors del Pla Director i directors de les obres de restauració de la Catedral de Tarragona

**Josep Maria Macias Solé
Joan J. Menchon Bes
Andreu Muñoz Melgar
Immaculada Teixell Navarro**

ERACT (Equip de Recerques Arqueològiques de la Catedral de Tarragona)
de les obres de restauració de la Catedral de Tarragona

Quim Vendrell Moreno

Fotògraf

Arquebisbat
de Tarragona

AROLA EDITORS

2007

LA CATEDRAL DE TARRAGONA. IN SEDE 10 ANYS DE PLA DIRECTOR DE RESTAURACIÓ

edita

Arola Editors

coedita

Arquebisbat de Tarragona

1a edició

Maig 2007

© textos

Els autors

© fotografies

Els autors

direcció editorial

Alfred Arola

disseny

Felix & Gemma Serra

correcció lingüística / traducció castellana

Roger Roig

english translation

Paul Turner

impressió

Gràfiques Arrels s.l.

dipòsit legal

T-702/2007

i.s.b.n.

978-84-96639-65-2

Amb la col·laboració de:

Col·legi d'Arquitectes
de Catalunya
Demarcació de Tarragona

Autors

Capitals 1, 2, 4: Joan Figuerola Mestre, Joan C. Gavalda i Bordes
Arquitectes redactors del Pla Director i directors de les obres de restauració de la Catedral de Tarragona

Capitol 2: Josep Maria Macias Solé, Joan Menchon i Bes, Andreu Muñoz Melgar, Immaculada Teixell Navaro
Equip de Recerques Arqueològiques de la Catedral de Tarragona [ERACT]

Quim Vendrell Moreno
Fotògraf

Fotografies

Quim Vendrell Moreno.
Excepció

Joan Figuerola-Joan C. Gavalda (pàg. 135)

Ella (pàg. 31)

Dipensador (pàg. 198)

ERACT (pàg. 163, 168, 169, 170, 171, 172, 177, 178, 179, 180, 181, 182, 183, 184, 185, 187, 188, 192, 196, 197, 200, 201, 205, 211, 212, 213)

Joan Fané (pàg. 29)

Museu Bíblic Tarragonense (pàg. 163)

Museu d'Història de Tarragona, arxiu fotogràfic (pàg. 154)

Museu d'Història de Tarragona, Mny (pàg. 26-27)

Museu d'Història de Tarragona, J. Alberich (pàg. 166-167)

Imatges i planimetria històrica

Daniel Ribes, cession de postals antigues (pàg. 69, 80, 98, 102, 104, 217)

Arxiu Diocesà de Tarragona (pàg. 58)

Museu Diocesà de Tarragona (pàg. 63, 64, 75, 121)

Biblioteca-Hemeroteca Municipal- Museu d'Història de Tarragona (pàg. 153, 157, 158)

Arxiu Col·legi d'Arquitectes de Catalunya (pàg. 62)

José Luis Blanco Maza (pàg. 72)

Dibuixos i plànols

Joan Figuerola Mestre, Joan Gavalda (pàg. 21, 22, 28, 52-53, 58, 70-71, 71, 73, 86, 90, 93, 93, 94-95, 105, 122, 126-127, 134, 136, 138, 220, 223)

ERACT (pàg. 164, 176, 186, 194, 207, 208)

J.M. Macias - I. Fiz (pàg. 162)

Vidrieras M3 (pàg. 96)

Sumari

Presentacions	9
Introduccions	11
Antecedents Aprenent de la història	17
Des de la gènesi del Pla Director	19
La història construïda de la Catedral	32
Antecedents del Pla Director entre finals del segle XIX i mitjans del segle XX	65
El Pla Director, base dels futurs treballs de restauració	71
Deu anys de treballs de restauració El significat de l'arquitectura	77
Símbol de la llum celestial. El cimbori. Projecte premiat per la Unió Europea	79
Un llarg recorregut d'estils. Façanes de llevant. Primera fase Ministeri de Foment. Pla de Catedrals	91
La nova sonoritat de les campanes. El campanar. Segona fase del Ministeri de Foment. Pla de Catedrals	103
Construint damunt les restes. Sector de ponent del claustre. Control mediambiental i supressió de barreres arquitectòniques. Conveni 1999-2004	120
Monumentalitat romànica. L'absis major i la sagristia. Conveni 1999-2004	132
La llum del gòtic en un espai romànic. La capella de Corpus Christi. Conveni 1999-2004	137
Tradició decorativa i ornamental. Les capelles de Sant Miquel i de Sant Fructuós. Conveni 1999-2004	146
L'arqueologia de la Catedral de Tarragona La memòria de les pedres	151
L'arqueologia a la Catedral de Tarragona	156
L'època romana: de base militar a Recinte de Culte Imperial	160
La decoració arquitectònica del Recinte de Culte	174
La transformació de la part alta a l'antiguitat tardana, de recinte de culte imperial a seu episcopal del metropolità	188
Un període fosc: l'impàs islàmic	196
De la restauració de la seu a la construcció de les Cases dels Canonges	200
Properes actuacions programadesPreparant el futur	215
El «continent» com a objecte de museu. Les Cases dels Canonges. Conveni 2006-2010	220
El Renaixement en un àmbit medieval. La capella del Santíssim. Aportació ciutadana	220
Imatge de referència en el territori. Les cobertes i façanes de la Catedral. Tercera fase del Ministeri de Cultura. Pla de Catedrals	223
Símbol i funcionalitat. Les naus de la Catedral	224
L'art i la música oberts a la Catedral. L'orgue. Fundació privada	224
El nou Museu Diocesà	224
Fitxes tècniques /Bibliografia	231
Restauració del cimbori	233
Restauració de les façanes de llevant	233
Restauració del campanar	234
Rehabilitació del sector de ponent del claustre, control mediambiental i supressió de barreres arquitectòniques. Conveni 1999-2004	234
Bibliografia	236
Traducción Castellano / English translation	241

IN SEDE, 10 ANYS DE PLA DIRECTOR DE LA CATEDRAL DE TARRAGONA (1996-2006)

Ajuntament de Tarragona

II Im. Sr. Joan Miquel Nadal i Malé
Alcalde-President

Sra. Maria Mercè Martorell Comas

Tinent d'Alcalde de Patrimoni Històric i Artístic

Arquebisbat de Tarragona

Excm. Rv. Dr. Jaume Pujol Balcells
Arquebisbe de Tarragona i Prímat

Mn. Miquel Barbarà Anglès

Vicari General

Mn. Francesc Gallart Magarolas

Degà del Capítol de la Catedral

Mons. Josep Martí Aixalà

Delegat Diocesà d'Art Sacre

Diputació de Tarragona

II Im. Sr. Joan Aregio Navarro
President de la Diputació

Sr. Joaquim Nin Borredà

Vicepresident de la Diputació

Col·legi d'Arquitectes de Catalunya

Sr. Jordi Bergadà i Masquef
President del COAC-Tarragona

Sr. Jordi Granell i March
Vocal de Cultura del COAC-Tarragona

Organització

DIPUTACIÓ DE
TARRAGONA

Arquebisbat
de Tarragona

MUSEU D'HISTÒRIA
DE TARRAGONA

TARRAGONA

Col·legi d'Arquitectes
de Catalunya
Demarcació de Tarragona

CAPÍTOL DE LA CATEDRAL

Amb la col·laboració

ICAC – Codex Arqueologia i Patrimoni

EXPOSICIÓ

Museu d'Història de Tarragona – Casa Canals
Carrer d'en Granada 11

Del 30 de novembre de 2006 al 9 d'abril de 2007-04-19

Direcció

Lluís Piñol Masgoret (MHT)
Joan Menchon Bes (MHT)

Coordinació

Immaculada Teixell Navarro

Documentació i textos

Joan Figuerola Mestre
Joan C. Gavalda i Bordes
Josep Maria Macias Solé (ERACT-ICAC)
Joan Menchon i Bes (ERACT-MHT)
Susanna Muntané Casanova
Andreu Muñoz Melgar (MBT-ERACT)
Immaculada Teixell Navarro (ERACT-Codex)

Imatges

Arxiu Fotogràfic-Museu d'Història de Tarragona
Archivo General de Simancas
Arxius del Capítol de la Catedral de Tarragona
Arxius Museu Diocesà de Tarragona
Jaume Benages Olivé (del llibre *Les monedes de Tàrraco*, Tarragona 1994).

Biblioteca-Hemeroteca Municipal-Museu d'Història de Tarragona
ERACT

Digitvisión (del llibre *Tàrraco, Guia Arqueològica Visual*, Tarragona 2005).

ICAC

Joan Figuerola Mestre
Th. Hauschild
Joan C. Gavalda i Bordes
François Ligier (del llibre *Voyage pittoresque* d'Alexandre Laborde, 1806).

Juan Fernando Palomino (del llibre *El Atlante Español* de Bernardo Espinalli, 1781).

A. Roig Rodon (del llibre *Historia de Tarragona*, de Bonaventura Hernández Sanahuja, 1892).

Jordi Romera Cid
Quim Vendrell Moreno

Assessorament lingüístic

Mariona Savall

Projecte gràfic i d'espai

ELFO Jobs SL. Serveis generals de disseny

Pintura

SENRA SL

Fusteria

Suc. Joan Salvadó CB

Electricitat

Fausto de la Osa Inglés

Producció Gràfica

Signo

Impremta

Indústries Gràfiques Gabriel Gibert SA

Gestió i administració

Museu d'Història de Tarragona

JORNADES TÉCNICAS

Col·legi d'Arquitectes de Catalunya – demarcació de Tarragona
Del 29 de novembre a l'1 de desembre de 2006

Direcció

Joan Figuerola Mestre
Joan C. Gavalda i Bordes

Coordinació

Jordi Granell i Masquef

Conferenciants

Jordi Camps Soria (MNAC)
Carlos Clemente San Román (Revista Ars Sacra – Universidad de Alcalá de Henares)
Jaume Costa i Pallegà (Àrea de Planificació i Acció Territorial de la Direcció General del Patrimoni Cultural)
Joan Figuerola Mestre (Arquitecte Catedral de Tarragona)
Joan C. Gavalda i Bordes (Arquitecte Catedral de Tarragona)
Josep Lluís Guinovart (Arquitecte Catedral de Tortosa)
Josep Maria Macias Solé (ERACT-ICAC)
Josep Martí Aixalà (Director Museu Diocesà de Tarragona)
Jc sep Martí Bonet (Director del Museu Diocesà de Barcelona)
Joan J. Menchon Bes (ERACT-MHT)
Andreu Muñoz Melgar (ERACT-MBT)
Immaculada Teixell Navarro (ERACT-Codex)
Màrius Vendrell Saz (Universitat de Barcelona)

Exposició fotogràfica

Joan Figuerola Mestre
Quim Vendrell Moreno

Assessorament lingüístic

Mariona Savall

Projecte gràfic

ELFO Jobs SL. Serveis generals de disseny

Impremta

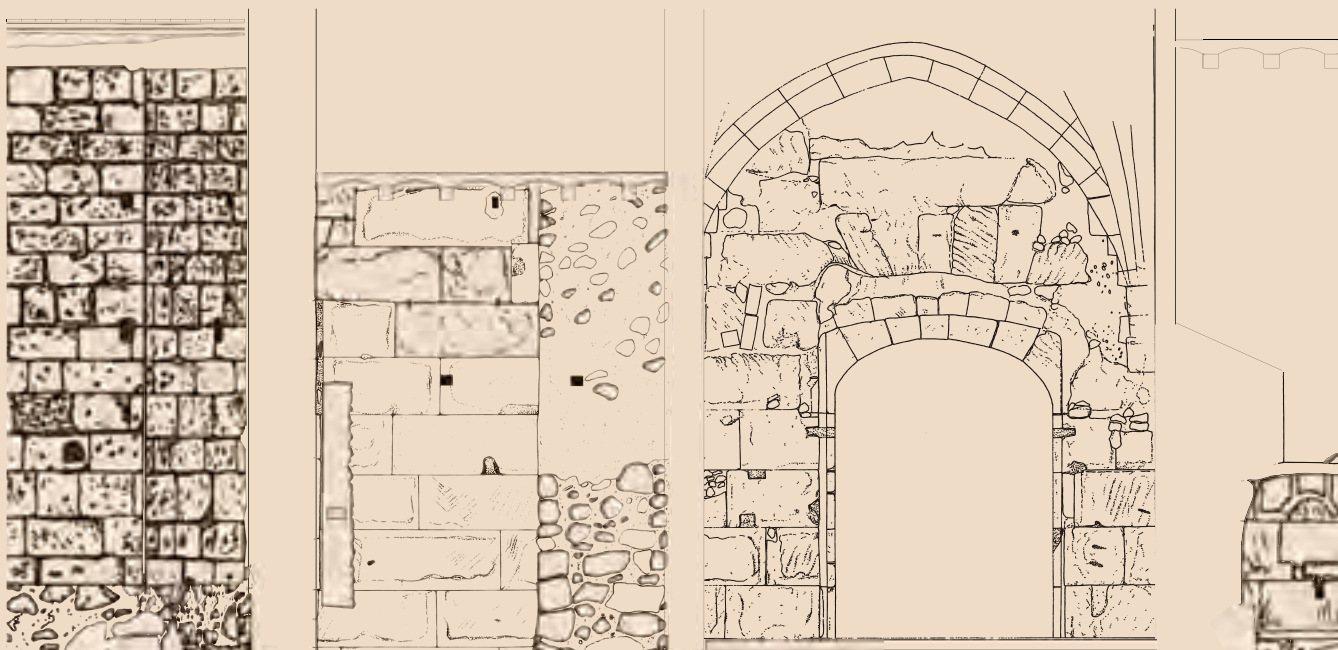
Indústries Gràfiques Gabriel Gibert SA

Gestió i administració

Col·legi d'Arquitectes de Catalunya - Demarcació de Tarragona

Agraïments

Aureli Álvarez
Mn. Joan Aragonès Llebaria
Cristina Benet
Jesús Carruesco
Digitvisión
Ignasi Fiz
Mn. Manuel Fuentes
Josep Guitart
Maite Martorell
Quico Méndez
Maite Miró
José Antonio Muñoz
Miguel Àngel Navarro
Carles Sala
Cristòfor Salom
Mn. Josep Serra
Samuel Triguero
Mn. Salvador Ramon (+)
Rosa Ricomà
Matias Vázquez
Elena Virgili

L'arqueologia de la Catedral de Tarragona

La memòria de les pedres

Josep Maria Macias Solé, Joan J. Menchon Bes, Andreu Muñoz Melgar i Immaculada Teixell Navarro
ERACT (Equip de Recerques Arqueològiques de la Catedral de Tarragona)

In Memoriam Salvador Ramon Vinyes (1922-2006)

"La ciudad de Tarragona vista desde el mar", gravat de Pablo Montañés publicat al volum XXV de la *España Sagrada*, del P. Flórez (1770)

Si la ciutat de Tarragona té un element que defineix el seu horitzó és el perfil que conforma la muralla com a teló de fons d'aquest escenari mediterrani presidit per una posta de sol de tardor, intensa i lluminosa tot i ser a les acaballes del dia. I entre les muralles, s'albira majestuosa la immensa nau pètria de la Catedral, amb el seu campanar, el cimbori i l'inacabat frontis de la façana principal.

Des de la mar, la Catedral de Tarragona ha estat un clar referent per a la navegació. El seu perfil i l'esplèndida rosassa han estat a la memòria dels navegants i del llegendari de la gent de mar, com ens recorda la bella història del Salomonet de les Matines, que durant la missa del gall, en ser aixecat, il·luminà l'immens òcul i va permetre que els mariners perduts tornessin a port.

I aquesta Catedral plena d'història, present a la ciutat des del segle XII, ocupa un espai que ja en època romana tenia una significació ben especial. L'entorn

de la Catedral medieval és on en l'antiguitat tardana s'hauria erigit la Catedral visigòtica de *Terracona*, que ocupà i cristianitzà l'espai dedicat des dels inicis de l'Imperi al culte a l'emperador, i probablement el lloc on hi hauria el famós temple d'August.

Estem, doncs, en un lloc ben especial per a la ciutat de Tarragona: el cor de la ciutat medieval, el cor de la ciutat visigòtica i el cor de la ciutat romana, amb el temple d'August, i temps abans, amb la base militar d'època republicana, un dels pols que donarien la raó d'ésser a la ciutat de Tarraco.

Aquests precedents històrics i arqueològics de la nostra Catedral, presents a l'igual que a la Part Alta de Tarragona, li confereixen un especial caràcter, un *kerigma* que la fan ser única i especial, no tan sols per al tarragoní, sinó per a la història del nostre país. Per aquest motiu, i per d'altres, la Catedral és el conjunt històric, arqueològic i arquitectònic, més important de la ciutat de Tarragona i que, a més, manté la

Imatge de Tarragona de principis del segle xx, on veiem la ciutat des de la muntanya de l'Oliva, amb el fons de la muralla i el perfil de la Catedral

funció per a la qual va ser aixecada: referent de la ciutat i centre d'espiritualitat, seu de la catedral arquebisbal metropolitana i primada. I és una obvietat dir que les seves característiques històriques, arquitectòniques i l'especial ubicació sobre les restes de l'*area sacra* del complex de culte a l'emperador de la Tarraco romana la fan un lloc únic per comprendre l'evolució urbana, arqueològica i arquitectònica de la ciutat des de l'antiguitat fins als nostres dies.

Així doncs, és obvi afirmar que la importància de la seu metropolitana, com a monument viu i de llarga trajectòria històrica, no podia ni de bon tros ser menystinguda en el marc del Pla Director de la Catedral de Tarragona. Actuar en un monument com la nostra Catedral sense entendre el perquè, el com i el quan de la seva evolució no és concebible en una actuació d'aquest tipus. Per aquest motiu, des d'un primer moment es va tenir clara, la necessitat d'assolir un coneixement profund del monument i

ahora la necessitat de preveure la realització de treballs arqueològics.

La cobertura arqueològica dels treballs del Pla Director ha anat assolint carta de naturalesa, més quan és preceptiva en les intervencions en monuments històrics. No en va la Catedral de Tarragona té la categoria de Monument Històric Artístic (RO de 3 d'abril de 1985, *Gaceta* de Madrid de 12 d'abril de 1905) i la ciutat de Tarragona és Conjunt Històric Artístic des de 1966 (Decret 652/1966 de 10 de març, BOE de 22 de març de 1966). A més, les restes d'època romana formen part del Recinte de Culte del *Concilium Provinciae* de l'antiga capital de la *Hispania Tarraconensis*, que altrament s'integra en el conjunt arqueològic de Tarraco, inclòs en el llistat del Patrimoni Mundial per la Unesco (any 2000).

D'aquesta manera, la importància de les actuacions arqueològiques ha anat prenent volada, de forma

Diversos aspectes de l'excavació arqueològica de les Cases dels Canonges, on es pot apreciar la dificultat de la intervenció duta a terme

gairebé imperceptible, però a la vegada implacable, i ha passat de ser un element més de les actuacions a un apartat de prou pes específic tant en l'àmbit de les partides econòmiques i mitjans esmerçats, com dels resultats obtinguts, sigui en l'apartat històric i arqueològic, sigui en el terreny monumental, amb la recuperació d'espais que havien estat enterrats des de fa segles.

L'exemple més clar d'aquesta procés és la intervenció duta a terme al costat nord del claustre, just sota les Cases dels Canonges que donen al Pla de Palau, amb la recuperació d'uns 45 metres del mur del *temenos* del recinte sagrat romà i de diferents estructures de l'època visigòtica, medieval i moderna, de gran interès per conèixer la història de la ciutat de Tarragona, i òbviament de la Catedral.

Els treballs van ser duts a terme entre els anys 2000 i 2003, van ser autoritzats pel Departament de Cultura de la Generalitat de Catalunya i es van coordinar amb les diferents fases del projecte, precisament en una zona de gran complexitat. Van tenir la seva continuació l'any 2004 amb la intervenció engegada a l'ala nord-est del claustre (Museu Diocesà), que esperem aviat tingui continuïtat.¹ A més, s'ha intervingut en altres punts del recinte, com el campanar, les cobertes de la sagristia, sala capitular i capella de Corpus Christi, de l'absis i la nau, la capella de Sant Ramon, l'exterior de la capella de Corpus Christi o la sagristia de la capella de la Presentació.

Els resultats obtinguts en els treballs arqueològics dels anys 2000-2003 són objecte d'un estudi aprofundit en el que concerneix a les fases romana i de l'antiguitat tardana. Amb aquesta finalitat, l'Arquebisbat de Tarragona i l'Institut Català d'Arqueologia Clàssica (ICAC) han signat un conveni de col·laboració perquè es pugui completar l'anàlisi científica dels treballs arqueològics desenvolupats. L'estudi permetrà donar continuïtat i relançar la recerca iniciada

¹ L'equip ha estat format per Josep Maria Macias, Joan Menchon, Andreu Muñoz i Immaculada Teixell; aquests tres darrers han actuat com a directors de les diferents intervencions. S'ha comptat també amb la col·laboració inestimable de Francesc Bosch, Pilar Bravo i de les dibuixants Rosa Palau i Carolina Escoda. Cal agrair el recolzament que sempre ens ha brindat la consellera de Patrimoni Històric Artístic entre 1999 i 2007, Maria Mercè Martorell Comas.

per Mn. Serra Vilaró i, posteriorment, continuada per Sánchez Real i Theodor Hauschild.

L'arqueologia a la Catedral de Tarragona

L'arquitectura del segle XXI és una arquitectura revolucionària enfront de com s'ha construït des de l'Antiguitat. L'ús del ciment, del ferro, del vidre, dels plàstics i altres elements l'han situada a anys llum de la manera com s'ha anat construïnt fins no fa pas tant de temps. Les construccions actuals utilitzen uns mitjans mecànics espectaculars i de gran potència, grues, formigoneres, màquines excavadores que permeten fer moviments de terres impressionants, que d'altra manera serien altament costosos i lents.

Aquesta nova concepció de la construcció és diametralment oposada a la manera de fer antiga o tradicional, on les limitacions tecnològiques i l'afany d'estalvi de recursos, sempre limitats encara que no ho semblava, duïen a una racionalització dels mateixos fins a límits que ara semblen absurds. Així, fins no fa massa, el reciclatge, l'aprofitament dels materials constructius d'edificis en desús anava acompanyat de la reutilització de part o de tots els elements constructius dempeus, els seus fonaments i d'altres parts convenientment processades. O un altre element a tenir en compte: l'evacuació de runes, de terres de les obres s'optimitzava al màxim i sovint era més usual veure com s'escampaven dins de l'obra o a prop seu i damunt es pavimentava, que no pas anar-ho a llençar fora vila, amb uns mitjans de transport de bast lents i costosos.

Certament, la Catedral de Tarragona i els edificis que l'envolten són un exemple de la influència pòstuma de l'arquitectura de l'Imperi romà. Qualsevol mur que es pogués aprofitar era respectat. Tot allò que era prescindible i no feia nosa, quedava ocult sota les noves construccions, i tot el que es podia es reciclava en les noves obres.

Ara, als inicis del segle XXI, apliquem els coneixements i la metodologia arqueològica per tal de reconstruir aquest llarg i apassionant procés constructiu, la vida d'un indret molt especial de Tarragona, la seva Catedral.

L'arqueologia és una disciplina històrica que investiga, mitjançant el concurs de diverses tècniques, metodologies i àdhuc altres disciplines, les característiques i l'evolució d'un procés, un fet, un element històric, a partir de les evidències materials. Així, l'arqueologia, a través de l'estudi del subsòl i dels edificis (sencers o no), pot per exemple, recuperar, identificar i comprendre els vestigis arquitectònics, o les capes de terra —estrats— que s'han format al llarg del temps i han sobreviscut al pas dels segles i a les transformacions dels homes.

L'excavació del subsòl de la Catedral ens permet la recuperació o visualització de vestigis ocults sota les seves construccions. Així, els treballs a les Cases dels Canonges han descobert un tram important del mur que envoltava el Recinte del Temple de Culte Imperial —allò que els arqueòlegs anomenem recinte o *temenos* de culte imperial—, les arcades d'una antiga estança de la canònica medieval i els murs exteriors de la capella de Sant Salvador, entre d'altres. És la part més espectacular de la recerca. En canvi, allò que no es veu després d'una excavació és la part més difícil, però profitosa, d'una intervenció arqueològica. L'excavació i l'anàlisi metòdica de les capes de terra i dels objectes recuperats que s'hi troben són la base científica sobre la qual es desenvolupa posteriorment el discurs històric. D'aquesta manera, podem establir cronologies, estudis d'economia de mercat —a partir de les ceràmiques o monedes—, estudis de reconstrucció paleoambiental —amb els sediments vegetals—, estudis socials —amb les dades epigràfiques—, estudis d'iconografia i religiositat —amb la decoració arquitectònica dels temples— i, així, molts altres aspectes que, pacientment, l'arqueòleg recupera i estudia amb l'ajuda de les noves tecnologies.

Però el coneixement arqueològic de la Catedral de Tarragona no és una activitat novedosa. Una fecunda tradició històrica contempla un seguit d'estudis previs. Per exemple, durant el segle XVI l'erudit renaixentista Lluís Pons d'Icart ja parlava dels murs d'època romana que hi ha al claustre, tot descrivint algunes de les finestres. Per a ell, aquests murs, el tanca-

Gravat il·lustratiu del volum XXIV de la *España Sagrada*, del P. Flórez (1769)

ment del *temenos*, formarien l'*arx* de la ciutat. Darrere de l'absis de la Catedral, situa amb vacil·lacions (també el veia en el Fòrum de la Colònia) el temple dedicat a August, conegut per les fonts llatines.

Força temps després, Enrique Flórez va consagrar un volum de la seva magna obra *España Sagrada* a les "Antigüedades Tarraconenses" (1759), on publicava dues peces de marbre decorades amb garlandes, bucranis i atributs sacerdotals, encara conservades en un dels murs del claustre (on són des de l'any 1802), que relacionava amb l'ara d'August. Aquestes, i una tercera, són també citades per Alexandre de Laborde en el seu *Voyage Pittoresque*, a principis del segle XIX, encara que pensava, en base al que defensava l'antiquari i artista tarragoní Vicenç Roig, que formaven part del temple d'August.

Gravat del llibre *Tarragona Monumental*, d'Albiñana i Bofarull (1849)

El que és cert és que els estudiosos i erudits dels segles XIX i XX no es posaven d'acord a l'hora d'entendre què eren aquells magnífics murs mig amagats al claustre de la Catedral, i als carrers colindants. Es parlava de l'*arx*, de l'ara i del temple a August, del temple de Júpiter en base a la troballa d'elements de *phalerae* amb l'efígie de Júpiter Ammó a les obres del Seminari... però la cosa no estava gens clara, i potser ara tampoc.

Per exemple, Francesc Albiñana i Andreu de Bofarull (1849) seguien de prop les idees de Pons de l'cart i Flórez i pensaven que els fragments de marbres amb bucranis del claustre eren part de l'ara a August. Bonaventura Hernández Sanahuja, temps després, defensava l'existència d'un *arx* a la zona de la Catedral, on també hi hauria el temple de Júpiter, decorat amb els *clipei* d'aquesta divinitat, com el que es va trobar a les obres del Seminari Pontifici. En canvi, el temple d'August estaria, segons la seva opinió, a la zona de

la Peixateria, actual zona entre la plaça del Fòrum i el carrer de Santes Creus.

Emili Morera, editor pòstum de la *Historia de Tarragona* d'Hernández (1892), va seguir la seva proposta topogràfica, com també van fer Agustí Gibert, en el seu *Temples pagans de la Tarragona romana* (1916), o Josep Puig i Cadafalch, Antoni de Falguera i J. Goday (1909), que plantejaren una primera hipòtesi reconstructiva del temple d'August a partir de l'estudi de les peces de marbre conservades i de les monedes romanes amb la *imago* del temple d'August de Tarraco.

Mossèn Sanç Capdevila també segueix els postulats d'Hernández (1929) i ubica el temple d'August a les Peixateries Velles, i el de Júpiter amb l'ara d'August a la Catedral. Adolf Schulten, arqueòleg alemany que va tenir gran predicament durant la primera meitat del segle XX, defensava que a la zona de la Catedral hi havia el campament de la *Legio VII*, tot aprofitant els murs romans del claustre; sota la nau hi hauria el temple de Júpiter i el d'August seria a la plaça de les Peixateries Velles (1921).

Però no és fins a Serra Vilaró quan podem parlar pròpiament de treballs arqueològics. L'any 1960 va publicar el llibre *Santa Tecla la Vieja, la primitiva Catedral de Tarragona*, on defensava, en base a les seves excavacions arqueològiques de 1933, que la primitiva seu visigòtica de la ciutat era a l'espai entre la capella de Santa Tecla la Vella i un mur romà perpendicular al tancament del *temenos* (la gran sala d'època imperial a l'eix de simetria del conjunt cultural romà), i que cal associar a un paviment de plaques de marbre.

A banda d'aquestes excavacions, Serra Vilaró va documentar una estructura de carreus romans a la sagristia, que relaciona amb un mur similar trobat darrere de la capella de Sant Oleguer.

L'any 1955 Sánchez Real va aprofitar les obres que l'arquitecte Francesc Monràv realitzava al claustre per obrir una sèrie de cales, gràcies a les quals es va descobrir una canalització romana que anava paral·lela als murs nord-est i nord-oest del claustre, que són

Reconstrucció ideal del temple d'August de Tarraco, segons Puig i Cadafalch, Falguera i Goday (1909)

d'època imperial. La troballa el va dur a obrir nous sondeigs, que li van permetre conèixer l'estratigrafia arqueològica del lloc, on cal destacar un abocador de deixalles urbanes del segle v i un retall a la roca. Aquest retall es reinterpreta, temps després, com l'evidència d'un primer projecte constructiu del Recinte de Culte d'època imperial a la Part Alta.

Però malgrat aquestes intervencions arqueològiques, a mitjans dels anys seixanta del segle xx no havia una explicació satisfactòria de la topografia de la Part Alta en època romana, tal i com Josep Maria Recasens apunta de forma diàfana en el seu llibre *La ciutat de Tarragona* (vol. I, 1966): "Per ara, doncs, no és possible de determinar la situació exacta o aproximada dels temples tarragonins més represen-

tatiu de la religió oficial. Admetem, bé que sense poder-ho demostrar com voldríem, que s'alçaven a la terrassa superior de les tres en què era dividida la ciutat alta; però, ¿quina relació tingueren aquests temples amb aquells murs de grans dimensions, relacionats entre ells, que va descriure Pons d'Icart, part dels quals han pogut ésser estudiats per Serra i Vilaró, amb el resultat que formaven part d'una edificació sumptuosa, reformada ben entrat el segle I o en els primers decennis del II, precisament en una època en què els temples de Júpiter i August devien ésser tractats amb més cura que mai? Heus ací un altre problema a resoldre."

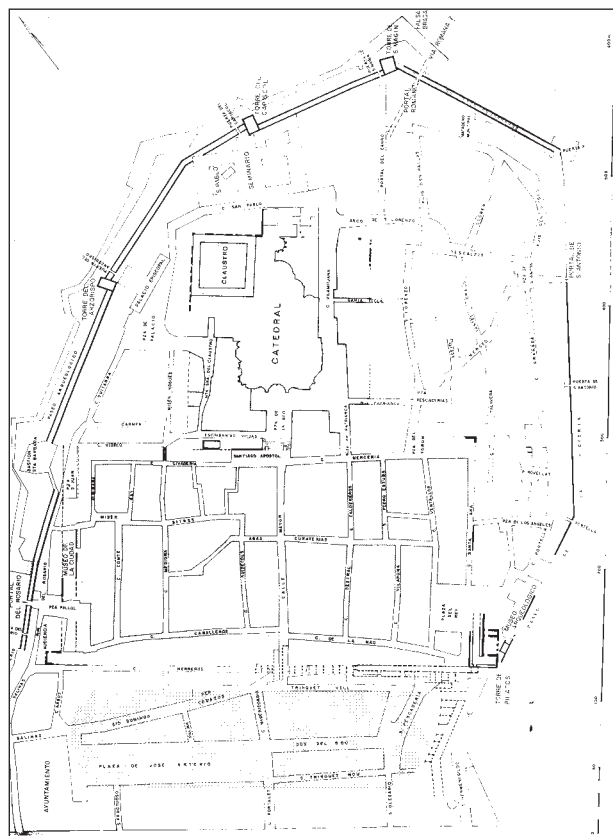
Aquesta situació va començar a canviar substancialment gràcies als treballs del professor Theodor

Segons Hauschild, el qual prenia com a base els estudis que Rüger va fer de les ceràmiques de les excavacions de Sánchez Real, el conjunt era un projecte augusteu materialitzat entre els pontificats de Tiberi i Vespasià.

En aquells anys, G. Alföldy realitzava els seus estudis sobre l'epigrafia de Tarraco i els flamens provincials (sacerdots responsables del culte imperial), que li permeteren definir la plaça central del conjunt proposat per Hauschild com el Fòrum Provincial. Se suposa que va començar a funcionar cap al 70 dC, en base a la datació de les primeres inscripcions del recinte, i fins a les darreries del segle III dC. Devia formar un espai jurídicament independent de la ciutat, controlat pel *Concilium Provinciae Hispaniae Citerioris*.

Les excavacions posteriors han anat perfilant el coneixement i estudi de la zona en època clàssica i antiguitat tardana. Són les intervencions de M. Ferrer el 1977, que van continuar durant els anys vuitanta X. Aquilué i el Taller Escola d'Arqueologia (TED'A) a la seu del Col·legi Oficial d'Arquitectes de Catalunya; els treballs de Cortés i Gabriel i la seva proposta de restitució topogràfica de la Part Alta, o els que posteriorment publicarien X. Dupré o el TED'A, que van definir el conjunt com una obra d'època flàvia.

Anys després, hem de tenir presents els estudis publicats sota la coordinació de R. Mar, amb una proposta d'ubicació del temple imperial a la sala axial de la terrassa superior; els de P. Pensabene, sobre els elements d'arquitectura decorativa, o les darreres reinterpretacions de tots dos, que plantegen un primer projecte urbanístic amb un gran temple dedicat a August al bell mig de la plaça.

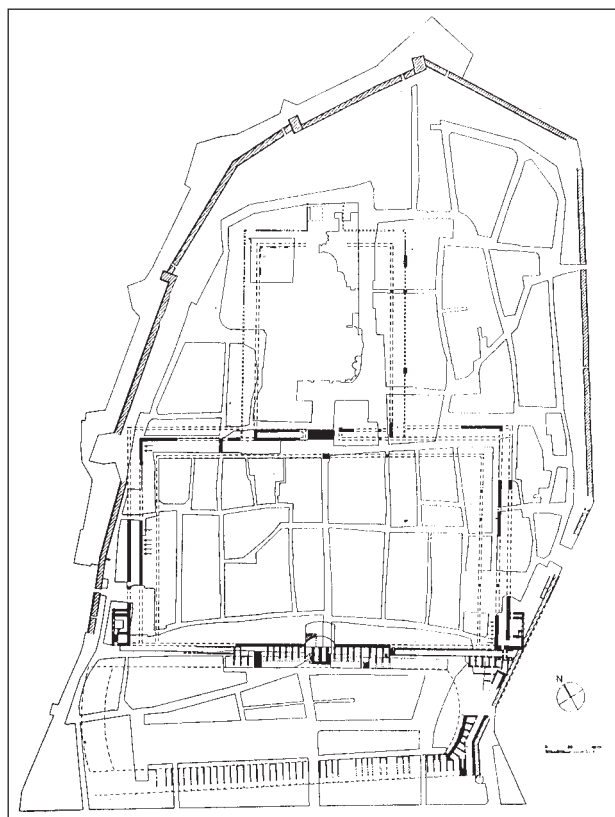
Proposta topogràfica de la Part Alta en època imperial,
segons Th. Hauschild (1983)

Tampoc no podem oblidar les aportacions d'un nodrit grup de professionals que, gràcies a la seva inversió, han anat treballant a la zona: A. Bermúdez, M. Díaz, M. García Noguera, P. Gebellí, E. Koppel, I. Peña, Ll. Piñol, C. Pociña...

L'època romana: de base militar a Recinte de Culte Imperial

La Catedral de Tarragona es troba a la part més elevada del turó costaner triat pels romans per establir una guarnició militar en el decurs de la II Guerra Púnica (218-201 aC). Aquest equipament militar convivia amb una ciutadella ibèrica que existia almenys des del segle V aC, la qual era situada als peus del turó i vora el port natural, i que probablement rebia el nom de *Tarrakon* o *Kesse*.

Actualment no sabem res d'aquell primer campament o *praesidium* segurament defensat per un terç artíficial encerclat per un fossat i una tanca de

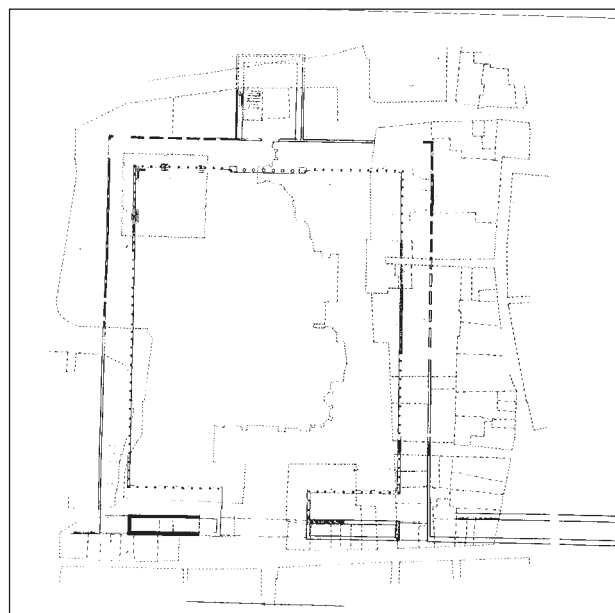

Proposta topogràfica de la Part Alta en època imperial, segons el TED'A (1989)

fusta. L'evidència arqueològica romana més antiga que tenim a la Part Alta de Tarragona és el que hom denomina la primera fase de la muralla, de la qual conservem alguns segments i les torres de Minerva, Cabiscol i de l'Arquebisbe. Una hipotètica torre sota el Fortí Negre ens indicaria un primer assentament militar amb una superfície semblant a la del posterior Recinte de Culte a l'emperador. Aquesta fortificació es data vers el 200 aC.

Entre el 150 i el 100 aC, el perímetre de la muralla s'eixamplà (segona fase) i es va definir el trajecte i l'aparença que avui dia encara perdura en determinats indrets de la Part Alta. Semblantment, aquesta nova muralla, que va conservar almenys part de l'anterior, arribava a l'actual zona portuària i és de suposar que l'àrea de la Part Alta en aquell temps va tenir una funció militar fins a l'època de l'emperador August.

Però passem a parlar dels resultats que ens han forn timer les excavacions del Pla Director. Aquests s'han

Proposta topogràfica de la terrassa superior del recinte provincial en època imperial, segons R. Mar (1993)

centrat especialment en el costat nord-oest del claustre, a l'exterior del mur occidental de tancament del *temenos*, en contacte amb els que l'Institut Arqueològic Alemany va realitzar al Museu Diocesà i a la capella del Claustre. És en aquest punt on es conserva millor el mur del *temenos*. Precisament això va propiciar la posició gens usual del claustre al nord, entre la capçalera i el transsepte, quan normalment aquests espais es troben a la banda sud, a solana, i entre transsepte i nau.

Els treballs arqueològics van permetre la recuperació de 45 m lineals de mur del *temenos*, i un total de cinc *fenestrae*, i s'ha pogut estudiar una seqüència estratigràfica de fins a 9 m d'altura que hem de datar entre els segles i i xx.

Què són aquestes construccions? Quina funcionalitat tenien? Quan es van aixecar?

Els estudis epigràfics del professor Alföldy defensen que, en època romana imperial, la Part Alta de Tarragona era un gran complex monumental de tipus polític i religiós que es coneix com el *Concilium Provinciae Hispaniae Citerioris* (CPHC, ens diuen les

Tarraco a inicis del segle II dC: 1) Ciutadella ibèrica romanitzada. 2) Eixample urbanístic cap al 100 aC i retícula urbana definida arqueològicament. 3) Possible eixample urbanístic d'època cesariana-augustea i retícula urbana no definida

inscripcions), que ocupava un ampli espai d'aproximadament 8 hectàrees, de funció religiosa oficial, representativa i dedicat a l'administració provincial.

Hom suposa que cap al 26 aC, Tarraco va decidir tenir un espai de culte a August en base al que ens diu el decret de la ciutat de Mitilè. Quintilià ens explica una anècdota que parla d'aquest aspecte. Sembla que una ambaixada de tarraconenses va explicar a August que a la seva ciutat miraculosament havia nascut un margalló a l'altar que tenien dedicat a l'emperador. El *princeps*, irònic, els va retreure que el naixement del vegetal es devia al fet que li retien pocs sacrificis. L'arqueologia no ha pogut localitzar aquests espais de culte, però l'esment de les fonts històriques és suficient per mostrar com les elits de Tarraco tenien, incipientment i ja en vida d'August, una clara voluntat de desenvolupar el culte al seu emperador, dins d'un context social de reafirmament polític tant a Hispània com a Roma.

Posteriorment, Tàcit ens fa saber que, després de la mort d'August, una ambaixada de la colònia de Tarraco va demanar permís a Tiberi, l'any 15 dC, per bastir un temple a la seva memòria, com a exemple per a totes les províncies. Com en els casos anteriors, l'arqueologia ha cercat l'emplaçament del temple a August.

Abans comentàvem que al llarg del temps s'han proposat ubicacions diferents dels temples dedicats al déu Júpiter i a l'emperador August, com també l'ara. Tradicionalment la investigació apuntava que el temple d'August s'ubicaria a l'actual espai de la Catedral. A partir dels anys vuitanta es planteja una altra ubicació, atesa la incompatibilitat cronològica entre la notícia històrica i la datació de les estructures del *Concilium* en època flàvia. L'alternativa fou ubicar aquest temple a la zona del Fòrum de la Colònia, a la part baixa de la ciutat. Ara bé, els darrers estudis topogràfics i treballs arqueològics que s'han realitzat

Monedes de Tarraco amb representació de l'ara i del temple d'August

al *forum coloniae* mostren la impossibilitat que allí hi pugui haver un temple dedicat a August, ja que resta constatada l'erecció en aquesta zona del temple capitolí republicà, i no quedaria espai per a un altre edifici d'aquestes característiques.

Llavors, on situem el temple que ens diu Tàcit i que tenim idealitzat a les monedes de Tarraco encunyades en temps de Tiberi? El que és cert és que de moment no tenim dades concloents per situar-lo, però entenem que caldria pensar que podria estar sota la Catedral de Tarragona.

Els estudis de l'urbanisme de la ciutat de Tarraco comencen a donar fruits en els darrers anys, i gràcies a això gaudim de restitucions raonables dels eixos urbans de la ciutat antiga. Per exemple, podem parlar de dos eixos topogràfics. El més antic l'hem de relacionar amb la segona fase de la muralla republicana, amb la construcció del *forum coloniae* i amb la urbanització de part de la ciutat baixa, amb illes de cases (*insulae*) de 35 per 70 metres (1 x 2 *actus*) i carrers de 5,90 metres d'ample (20 peus). Els *kardines* identificats tenen una orientació de 31 graus est en relació al nord geogràfic, precisament la mateixa que el tram de muralla del passeig de Sant Antoni, el Capitoli i part del suburbi del port o edificis més tardans, com la basílica forense o alguns magatzems del port romà (*horrea*). Aquesta orientació també es manté en la fàbrica de terrissa (*figlina*) que s'ha localitzat sota l'arena del Circ romà i que data del segon decenni del segle I dC.

Un segon eix urbanístic, orientat 35 graus respecte al nord geogràfic, correspon a les estructures del *Concilium Provinciae Hispaniae Citerioris* i a altres

construccions anteriors, com la rasa excavada a la roca que hom ha anat documentant dins del Recinte de Culte del *Concilium Provinciae*.

Aquesta rasa és anterior a la construcció del Recinte de Culte i ha estat descoberta en diferents punts de la Catedral i Consell Comarcal del Tarragonès. P. Pensabene i R. Mar la interpreten com el fonament d'un primer recinte sagrat romà o *temenos* que no es va arribar a construir, però que es pot relacionar hipotèticament amb l'obra del temple d'August. Entre les edificacions anteriors a la construcció del Pretori i el Circ, destaca un edifici fet amb volta d'*opus caementicium* amb sis estances perpendiculars i una possible segona volta de *caementicium*. Tal vegada aquest edifici en pugui tenir un altre de simètric a la zona del carrer Ferrers, on hi ha també una volta similar de grans dimensions. En tot cas, s'aprecia com la disposició de les voltes del Circ o el seu clavegueram s'adapten a aquestes construccions anteriors.

Què ens poden indicar aquestes restes? Què ens pot indicar la fonamentació no acabada d'un primer *temenos* i un edifici o dos de grans dimensions fets d'*opus caementicium*, tot seguint uns mateixos eixos urbans que no coincideixen amb els patrons de la ciutat republicana?

Possiblement el que tenim són les romanalles d'un primer projecte de transformació urbanística de l'antic campament militar de la Part Alta de la ciutat, anterior al que coneixem com la seu del *Concilium Provinciae Hispaniae Citerioris*. Al nivell inferior, on després es va bastir el Circ, hom va instal·lar un complex terrisser (*figlina*), que va funcionar entre el segon decenni i mitjan del segle I dC. Aquesta indústria encara seguia la mateixa orientació urbana que els eixos viaris republicans.

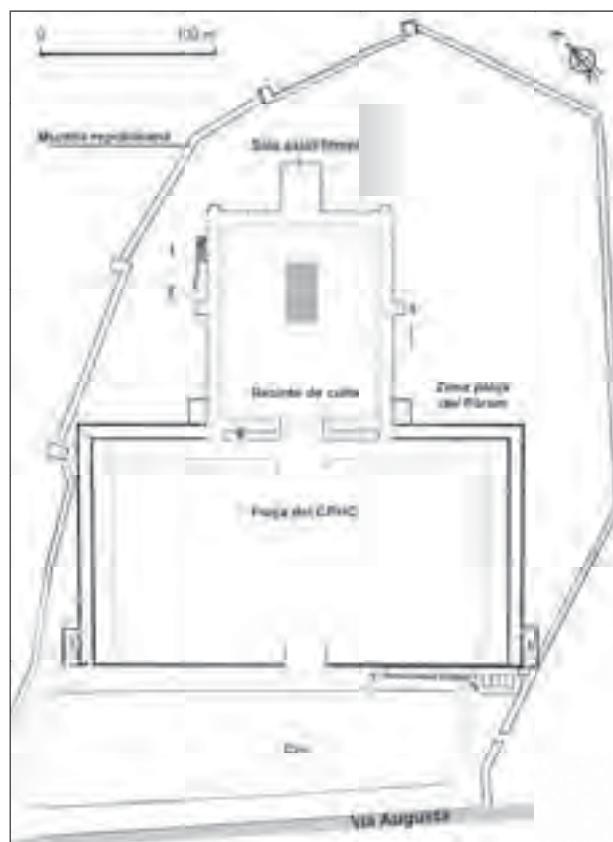
Creiem que sobre la plataforma de l'espai que després seria Circ, hom va iniciar la construcció d'un gran edifici públic del qual almenys conservem una part sota el Pretori i la plaça del Rei, i que possiblement delimitava part d'una gran plaça o espai obert, que es limita per la banda de mar amb una gran estructura de carreus amb marques de picapedrer que Ll. Piñol data cap al 39 dC. I ja en el nivell superior,

La Part Alta de Tarragona i el primer projecte d'urbanització relacionat amb el possible temple d'August, amb superposició de la planta de la Catedral medieval. 1) Ubicació de la cisterna del claustre atribuïda a l'edat mitjana. 2) Ubicació del mur de carreus localitzat per Serra Vilaró i Hauschild. 3) Rasa excavada a la roca, que marca el primer *peribolos*. 4) Ubicació teòrica del temple d'August. 5) Galeria anomenada criptopòrtic, del carrer Civaderia. 6) Mur de carreus amb marques de picapedrer d'època de Calígula

es va començar a definir una zona sagrada, amb un primer mur de tancament d'un Recinte de Culte dedicat a August, presidit pel seu temple.

La hipòtesi és tan suggerent com arriscada, però els indicis existeixen. I si aquesta és certa, es va acabar de construir aquest primer gran projecte urbanístic? Hi ha més elements que el formarien? Potser sí i tal vegada les galeries o criptopòrtics de carreus amb coberta de llinda sobre motllures de taló que coneixem al carrer Civaderia, i segurament també al carrer Merceria, podrien formar part d'aquest primer conjunt. És més, la volta del carrer Civaderia funcionaria amb un accés intern a la plaça superior que aparentment és incompatible amb el sistema de

La Part Alta i el segon projecte d'urbanització (mitjan segle I dC), en què es construeixen tres nivells o terrasses: el recinte de culte, la plaça del *Concilium Provinciae Hispaniae Citerioris* i el Circ. 1) Excavacions del Pla Director (2000-2003). 2) Cisterna visigòtica recolzada al mur del *temenos* imperial. 3) Exedra documentada al Consell Comarcal del Tarragonès i al Museu Bíblic Tarraconense. 4) Galeria anomenada criptopòrtic, del carrer Civaderia. 5) Torre de l'Antiga Audiència. 6) Torre del Pretori. 7) Estructures on s'adossen les grades del Circ

comunicacions amb escalinata monumental que es va fer amb el gran projecte del *Concilium*.

Amb aquests elements, les evidències ens porten a pensar que entre temps de Tiberi i mitjan del segle I dC es va iniciar la construcció d'un primer projecte urbanístic a la Part Alta de Tarragona. Hem de pensar que en aquesta època hom data altres grans complexos arquitectònics hispans, com els fòrums i el *forum adjectum* o *Augusteum* de Mèrida, o el *forum adjectum* de Córdoba. Si Tàcit diu que la construcció del temple d'August de Tarraco el 15 dC va ser exemple per a totes les províncies, és lògic pensar en un primer projecte iniciat en època tiberiana i és de suposar que seria dels projectes més antics, per no dir el que més.

Però aquest primer projecte d'espai sagrat imperial a la Part Alta no va reeixir. No sabem si es va abandonar i després d'un hiatus de temps es va reprendre de bell nou, o si més aviat va ser replantejat i ampliat per raons que ara per ara desconeixem.

El que és cert és que el nou projecte conserva les orientacions i eixos urbans de l'anterior, tot i que en un temps diferent del de la ciutat d'època republicana. Això es deu a la necessitat de fer encabir unes construccions, d'un projecte i de l'altre, en un espai irregular en planta i orografia, i a més encotillat per la muralla. Aquest cenyiment va provocar, per exemple, que el Circ (obra de temps de Domicià) tingués una planta anòmala si el comparem amb d'altres: és cenyit per la muralla a banda i banda, i al peu de les construccions de la Part Alta, de manera que ha d'adaptar-se als eixos preexistents. L'obra del Circ absorbeix i modifica les construccions que ja hi havia abans a la zona de la torre de Pilats o Pretori i el carrer Ferrers. Quant a la seva funció, cal pensar que podrien ser un gran espai públic de magatzem agrícola, un *horreum*, com el que coneixem a *Narbo Martius* (Narbona). El que sí que és cert és que en l'arquitectura foral hispana i gal·la no són estranyes les construccions subterrànies o semisubterrànies conegudes com a criptopòrtics, com els casos d'Empúries, Sagunt, Bilbilis, Bavay, Reims...

Cal pensar que la desmilitarització de la Part Alta de Tarragona amb la *Pax Augusta* va deixar lliure un espai de grans dimensions que va ser aprofitat per les noves necessitats polítiques i propagandístiques del recent estrenat imperi, i més quan Tarraco era colònia des de temps de Juli Cèsar: una gran zona d'ús polític, administratiu i representatiu, presidida pel temple d'August.

L'any 1996, durant un seguiment arqueològic a un habitatge de la plaça del Fòrum, es van trobar dos fragments de fris de marbre, un de garnaldes datat en època flàvia, i un altre de *roleus* que s'ha datat en època juliclàudia. P. Pensabene i R. Mar pensen que, de la mateixa manera que un altre segment conservat al Museu Nacional Arqueològic de Tarragona, formaria part del temple d'August que pot ser sota de

la Catedral. En base a les dimensions de la peça, pensen en un edifici de 30 metres d'amplada.

És interessant que l'altura d'aquest fris juliclaudi és la mateixa que la de les garnaldes i bucranis (90 cm = 3 peus) i que R. Mar el pren com a part de la decoració del temple que hi hauria a la gran sala axial del recinte sagrat de Tarragona. Tenim dos temples, doncs? Un de juliclaudi (versemblantment el d'August) al centre de l'*area sacra* romana, sota la Catedral, i un altre darrere seu, a la gran sala axial, i d'època flàvia, com plantegen Mar i Pensabene?

També es coneix un capitell corinti de pilastra, fet en marbre i que es data entre els anys 10 i 30 dC, però que per dimensions no es pot prendre com a part del frontis del temple juliclaudi que Mar i Pensabene situen sota la Catedral. En tot cas seria part d'una decoració secundària d'aquest edifici, o d'un altre...

Per acabar de complicar la cosa, coneixem alguns elements d'un o més edificis de grans dimensions, que procedeixen de l'entorn de la Catedral. Per exemple, al cementiri vell de la Seu hi ha un tambor de columna i un fragment de pilastra, tots dos de pedra lumaquella local, que es poden associar a un edifici amb columnes d'un metre de diàmetre aproximadament. Les excavacions del Pla Director realitzades el 2003 n'han recuperat un altre bocí. I finalment, a la plaça Rovellat es conserva, aprofitat en un edifici d'època visigòtica, un gran capitell corinti de pedra local que s'ha datat entre època juliclàudia i època flàvia. També es coneixen altres fragments recuperats durant la construcció de l'antic Mercat del Fòrum. Al tram de muralla de l'Escorxador hi ha, a l'ampit, un capitell de pilastra cisellat en pedra local, similar a l'anterior.

En un dels murs del refector hi ha un carreu de pedra del Mèdol amb part d'una inscripció amb lletres d'uns 20 cm d'alt. Hi llegim CAESA[R] o CAESA[RI]. El text ens remet, tot i que som conscients que cal un estudi més aprofundit, al famós epígraf del temple de *Mars Ultor* de Roma o a la restitució de la inscripció del temple del carrer Moreria de Córdoba.

L'anomenada Volta Llarga del Pretori, possible part d'un *horreum* relacionat amb el primer projecte urbanístic de la Part Alta després d'August

Al conservatori de Música (Casa Montoliu) hi ha part d'una cornisa de pedra lumaquel·la, amb una altura visible de prop de mig metre. Tampoc no podem oblidar un altre bloc de pedra local amb un fris de gernaldes que es data en època d'August, i que es troba reaprofitat a la torre de l'Audiència.

Així doncs, a la Part Alta de Tarragona tenim un conjunt d'elements arquitectònics, decoratius i estructurals que formarien part d'un o diversos edificis d'època juliclàudia, i un d'augusteu. Amb les dades de què disposem encara és força aventurat dir que els elements juliclaudis formarien part del temple dedicat al *Divo Augusto*, possiblement sota la Catedral. També hem de tenir en compte les estructures de carreus que Serra Vilaró va trobar darrere de l'absis de Sant Oleguer i la sagristia de la Catedral, i que durant els anys vuitanta del segle xx va tornar a localitzar el professor Hauschild.

Hi ha un altre element que potser s'hauria d'estudiar i posar en valor: una gran cisterna que hi ha a l'angle sud-est del claustre. Si bé s'ha pres com una obra medieval, per què no pensar que pot ser un equipament romà, més quan és dins del períbol del primer projecte de recinte sagrat? Si fos així, podria formar part d'un estany o nimfeu com els que es coneixen en altres recintes sacres, com el cas de Mèrida per exemple?

Existeixen altres elements que permeten establir hipòtesis de treball. Si pensem en un temple d'August octàstil, com el que mostren les monedes, i utilitzem com a mòdul constructiu el tambor de pedra del Mèdol del cementiri de la Catedral (97 cm de diàmetre), podem pensar en unes columnes d'entre 3 peus i $1/3$ o 3 i $1/2$, a l'*imoscapo*, que es poden correspondre a un temple amb un frontis d'entre 14 i 16 metres. És a dir, l'amplada de la nau central de la Catedral. El mur de carreus al qual fa referència Serra Vilaró podria ser la part posterior del temple romà o el suport de la columnata del pòrtic del primer *temenos*. Hi ha un altre aspecte interessant: el sistema de drenatge de l'actual Catedral no passa per la nau central del temple, sinó per les naus la-

Tambor de columna de pedra del Mèdol. Fossar vell de la Catedral

terals. Ens trobem potser que el temple medieval aprofita unes infraestructures romanes? O potser aquesta desviació del clavegueram rau en el fet que així passa pels costats de les romanalles del podi del presumpte temple d'August?

La possibilitat és d'allò més suggerent, però malauradament no comptem amb prou dades per confirmar la hipòtesi. De tota manera, se'ns fa difícil pensar en un temple d'August juliclaudi fet de marbre; més aviat cal suposar un edifici de pedra local en la seva totalitat o en part, com es veu a Mèrida en el cas de l'anomenat temple de Diana, o en el mateix teatre de Tarraco. I no oblidem que el temple que va autoritzar construir Tiberi pot ser més una iniciativa local que no pas provincial, que potser ens indicaria l'ús de la pedra local enfront d'una construcció de promoció estatal, aixecat amb marbres procedents

de pedreres de propietat imperial ubicades fora d'Hispania.

El gran Recinte de Culte Imperial

En base als seus estudis epigràfics, Alföldy defensa que l'any 70 dC ja era operatiu el Recinte de Culte Imperial, de caràcter provincial. La confrontació d'aquesta data amb el que ens diuen les excavacions arqueològiques fa pensar que, malgrat l'inici del funcionament, les obres no estaven finalitzades i naturalment es van iniciar força temps abans.

Així per exemple, l'estudi dels fragments de crater monumentals i dels *clipei* o medallons de Júpiter Ammó recuperats a la Part Alta ens indica que els primers són d'època juliclàudia, i els segons, juliclaudis i posteriors.

Pilastra de pedra del Mèdol. Fossar vell de la Catedral

Les excavacions a les Cases dels Canonges han proporcionat molt pocs materials arqueològics que permetin datar la construcció del mur del *temenos* imperial, com també va passar amb les excavacions a l'actual seu del Col·legi d'Arquitectes (1977). Les excavacions de Sánchez Real al claustre (1955) van permetre definir dos nivells arqueològics que, una vegada interpretats, ens poden indicar un primer moment de nivellació de la zona i construcció, i un segon de pavimentació. La continuació de les excavacions al Col·legi d'Arquitectes (1984-1987) va documentar estrats arqueològics d'època flàvia, que no hem de relacionar amb la construcció del conjunt, sinó amb la pavimentació exterior del recinte.

Així, ens trobem amb un trencaclosques aparentment complicat: elements decoratius, com els clipis de Júpiter Ammó i fragments de crater datats en

època juliclàudia; elements decoratius, com altres clipis, i elements epigràfics, ja d'època flàvia; estratigrafia constructiva i de mitjan del segle I dC, i d'altra ja d'època flàvia.

Com podem fer casar les peces? Pensem que a mitjan segle I dC el projecte juliclaudi al qual fèiem referència abans, possiblement d'iniciativa local, és substituït, replantejat o ampliat per un altre de caràcter provincial, que hom ha convingut a definir-lo com el *Concilium Provinciae Hispaniae Citerioris*. Aquest nou conjunt urbanístic es comença a bastir a mitjan segle I dC i entra en funcionament cap al 70 dC, tot i que no es conclou fins més tard, cap al 100 dC, quan es construeix el Circ. Ens trobaríem, doncs, amb un procés urbà similar, que no coetani, al d'altres capitals hispanes: Mèrida, amb el seu Fòrum de Marbre o *Augusteum*, datat a mitjan segle I,

Inscripció CAESAR, reaprofitada en un dels murs del refector de la Catedral

l'anomenat Fòrum Provincial de Còrdova, que a més té components similars al de Tarraco...

Gràcies al projecte GIS *Planimetria arqueològica de Tarraco* (Institut Català d'Arqueologia Clàssica i Museu d'Història de Tarragona) s'han pogut situar de manera molt precisa els murs que conformen la Terrassa Superior del Recinte Imperial de la Part Alta, gràcies a la tecnologia GPS. Així, s'ha pogut constatar que aquesta plaça té unes dimensions interiors de 132,92 per 152,19 metres (450 per 514 peus romans). La sala axial que remata el recinte tindria una amplada de 27,60 metres (93 peus).

Les excavacions efectuades a la Catedral des de l'any 2000 han permès estudiar una seqüència estratigràfica àmplia i complexa, que hem d'emmarcar entre l'època imperial i l'actualitat.

En l'angle nord-oest del recinte s'ha pogut observar un fet força interessant: uns impressionants desmunts del turó de més de 10 metres d'altura. I no tan sols van rebaixar la roca fins a assolir els nivells que desitjaven per replantejar la gran plaça, sinó que darrere del mur del *temenos* van deixar un espai lliure d'11 metres d'amplada! L'excavació ens ha mostrat que aquest passadís no estava pas pavimentat i probablement tindria una funció de servei i de drenatge de les aigües pluvials. És per això que en aquest lloc els romans van obrir una sèrie de canalitzacions de desguàs —en bona part excavades per Th. Hauschild— que durien l'aigua a la base del mur del *temenos*. Allí, l'excavació va descobrir una acumulació de grans blocs de pedra procedents del desmunt del turó (megàlits similars als documentats en altres punts de la Part Alta), combinats amb carreus i motllures de rebuig. Aquests elements es-

Conducció excavada a la roca (segle I dC), localitzada darrere de la capella de la Confraria de Santa Tecla

taven barrejats amb balastres artificials i sobre seu dos estrats, un amb restes de pedra procedents de la talla final dels carreus, i un segon amb esquirles de marbre de l'ajustament final de la decoració mar-mòria de la plaça. És interessant relacionar aquest sistema de drenatge amb les grans clavegueres que creuen transversalment el Circ.

No podem oblidar tampoc que les excavacions realitzades a la seu del Consell Comarcal del Tarragonès (per l'empresa Codex l'any 2002) i la rehabilitació de la Casa dels Concilis com a seu del Museu Bíblic Tarraconense han permès documentar uns murs que es poden prendre com una exedra rectangular a l'eix transversal de la plaça del recinte sagrat. Malauradament, les actuacions del Pla Director no han permès documentar la seva simetria, perquè en el lloc on

hauria de trobar-se la reforma de les Cases dels Canonges van afectar molt les estructures imperials. Això sí, en aquest lloc es va poder documentar una cisterna de l'antiguitat tardana adossada al mur del *temenos* i possiblement també a aquesta exedra.

Aquestes noves exedres tindrien una amplada interior de 7,7 metres (25 peus romans), mesura que coincideix amb les que Hauschild documenta a les dels angles del recinte, en concret al Museu Diocesà (on es conserva un gran arc rebaixat) i a Casa Elias (al número 1 del carrer de les Coques, on va localitzar els fonaments de la conca absidal).

Estructures d'època imperial al Museu Bíblic relacionables amb el Recinte de Culte del *Concilium Provinciae Hispaniae Citerioris*

Grans blocs de pedra i rebuigs d'obra desats al peu de la cara exterior del mur del *temenos*. Es poden observar les dimensions en relació a la figura humana

La decoració arquitectònica del Recinte de Culte

L'any 1993 P. Pensabene i R. Mar publicaven sengles estudis sobre els elements de decoració arquitectònica del *Concilium Provinciae* i una primera proposta de restitució del programa decoratiu del Recinte de Culte de Tarraco, que va marcar un punt d'inflexió a l'hora d'entendre el comportament arquitectònic d'aquest espai. L'elenc de materials no era pas petit, però patia d'un problema insalvable: la majoria de peces es van recuperar fora de context arqueològic, amb una dispersió important dels llocs de troballa. Per exemple, a la Catedral es van trobar, durant el segle XVIII, fragments de fris de bucranis i garlandes; els anys 30 del segle XX, un segment de columna d'ordre gegant; i els anys setanta i noranta, elements dels dos tipus a la zona de la plaça del Fòrum.

Aquesta realitat ens ha de fer summament cautelosos a l'hora d'establir hipòtesis de treball. La disper-

sió de peces és fruit del seu aprofitament i reciclatge a l'antiguitat tardana, edat mitjana i època moderna? Ens indica, per exemple, els llocs on es van cisellar o s'anaven a coure per fer calç? El que és cert és una cosa: ara per ara no gaudim de suficients elements arquitectònics per localitzar, per exemple, el o els temples: una fonamentació de columneta, d'un podi... a excepció del mur que va trobar Serra Vilaró darrere de l'absis de Sant Oleguer i la sagristia.

Per acabar de complicar la situació, si és certa la possibilitat d'un temple d'August cisellat en pedra local i al centre de la plaça del Recinte de Culte, a quin o a quins edificis pertanyen aquests elements de marbre? I si el temple era realment de marbre, a quin o a quins edificis pertanyen els elements de pedra local? Pensabene va plantejar la presència d'un temple fora de l'*area sacra*, al nord de la plaça del Fòrum, tot recuperant la ubicació que del temple d'August ens dóna la historiografia.

Però l'evidència arqueològica és capriciosa. És el cas comentat dels dos fragments de fris recuperats en una casa de la plaça del Fòrum l'any 1996, que tenen la mateixa altura, uns 90 cm (3 peus). Però un té decoració vegetal i és juliclaudi, i l'altre té part d'una garlanda i una *patera* i és flavi. Casualitat? Dos edificis de les mateixes dimensions, com defensa R. Mar, un al centre de la plaça (temple d'August) i l'altre a la sala axial (temple de culte imperial)? Decoracions d'un mateix edifici de llarga construcció amb canvi de programa iconogràfic? El que sembla clar és que cada cop més la realitat decorativa d'aquesta zona de la Tarragona romana és més rica i complexa.

Sortosament les excavacions del Pla Director de la Catedral ens han nodrit d'elements del programa decoratiu i iconogràfic de la Terrassa Superior, que estratigràficament procedeixen justament d'aquesta zona, i no d'altres llocs de la ciutat, com pot passar en altres casos. No tan sols les peces procedents dels nivells medievals i moderns apunten la seva procedència per una simple qüestió de proximitat, sinó que aquesta es confirma amb la localització d'altres, fins i tot en procés de fabricació, en els estrats de desmuntatge del segle VI i en els constructius del segle I dC!

Per exemple, s'ha pogut recuperar una ingent quantitat de plaques de marbre de la pavimentació i de la decoració parietal dels murs del *temenos*. I a més, s'han arribat a catalogar més de 180 elements decoratius, 30 dels quals eren rebutjos de talla desestimats pels constructors de l'obra, i que foren llençats com a reble dins dels estrats constructius del mur del *temenos*.

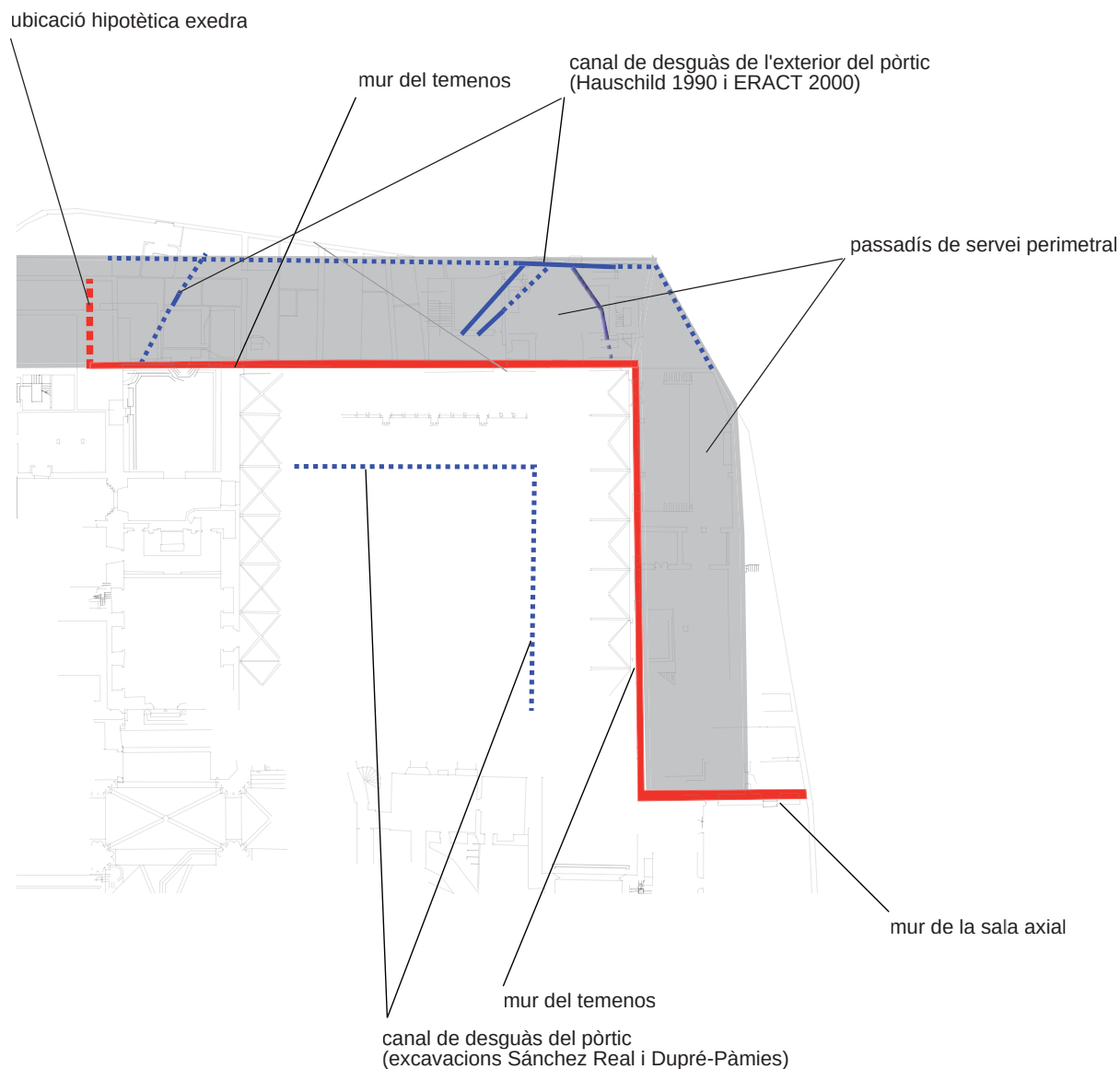
Què podem dir de l'estudi preliminar d'aquests marbres? En primer lloc, cal ser prudents ja que la mostra recuperada és petita en relació al que hi hauria en una plaça de dues hectàrees d'extensió. En segon lloc, s'observa una aclaparadora presència de marbre blanc majoritàriament de les pedreres imperials de Luni-Carrara, que pels seus gruixos i característiques de tall han de formar part de paviments d'*opus sectile* i d'apacats de mur. Algunes peces semblen

guardar relació amb el revestiment d'ampits i muntants de finestres i obertures. La presència d'orificis de grapes en els paraments interns conservats del porticat del *temenos* (sala del refector, sala axial i del Museu Bíblic Tarraconense), la gran presència de plaques fines de marbre i una significativa presència d'elements decoratius de factura adossada permeten entendre el seu revestiment marmori.

Contràriament, la part posterior del mur del porticat presenta carreus encoixinats i, per tant, l'absència del folre marmori. Del volum total d'aquests materials aplacats, aproximadament un 3% correspon a materials policroms, les característiques de tall i de polit dels quals ens deixen entreveure el seu ús com a *opera sectilia*.

També s'ha pogut documentar la presència de *tegulae* de ceràmica, que ben bé podria formar part de la coberta del pòtic. Avancem que en la intervenció de l'any 2003 aquesta presència és molt significativa. Per contra, no s'ha trobat cap evidència de fragments d'*opus caementicium* o estuc, la qual cosa ens fa rebutjar la idea d'una coberta de voltes de cassetons d'aquests materials. Més aviat cal pensar en una encavallada de fusta, *in ligneis* a un o dos vessants, subjectat al mur del *temenos* mitjançant grans motllures de taló fetes en pedra local. Certament, l'excavació dels nivells constructius i de desmuntatge ens ha fornint interessants exemplars d'aquesta motllura en procés de fabricació o caigudes des de dalt del mur, fins i tot una amb un gran encaix per a una jàssera de fusta. La peça, en la seva part inferior, té la mateixa mesura que el gruix del mur del *temenos*.

De moment no podem saber si aquesta proposta de coberta aniria sustentada per una o dues filades de columnes. La primera hipòtesi dona una amplada de pòtic d'11 metres!, que potser caldria cobrir amb fusta d'importació (cedre, per exemple) o amb una estructura d'encavallada a dos vessants. La segona possibilitat té, però, dos problemes: la columnata interior dificulta la visió de les grans exedres del final dels costats majors de la plaça, i no tenim constància arqueològica de la seva existència, de moment.

Estructures d'època imperial relacionables amb el Recinte de Culte del *Concilium Provinciae Hispaniae Citerioris*

Certament, la doble línia de columnata donaria major estabilitat estructural al conjunt. Hem de tenir present que l'amplada del porticat dóna una llum d'uns 11 metres i el mur de tancament sobre el qual ha de descansar el sistema de sustentació de cobertura és únicament de 80 cm (90 cm si afegim els aplacats, és a dir 3 peus). Per altra banda, una atenta observació de l'actual parcel·lari de la Part Alta ens mostra com, per exemple, on hi podria haver hagut aquesta segona línia de columnes, hi ha les parets mestres i mitgeres de no pocs edificis, i fins i tot veiem que coincideix amb el podi de les galeries nord i oest del claustre. Casualitat? Coincidència?

Per acabar d'adobar la complexitat del tema, les excavacions del Pla Director han permès documentar cinc grups de columnes (en funció del seu diàmetre) de cronologia romana imperial:

- 1r grup: un exemplar de marbre de Luni-Carrara amb un diàmetre de 33 cm, que equival aproximadament a un peu romà.
- 2n grup: dos exemplars de marbre de Luni-Carrara amb diàmetres respectius de 56,40 i 58 cm, que equivalen a uns dos peus romans.
- 3r grup: tres exemplars de marbre de Luni-Carrara, dos amb un diàmetre de 75 cm, d'estria mas-

Decoració arquitectònica del Recinte de Culte del *Concilium Provinciae Hispaniae Citerioris*: fragment de columna de marbre de Luni-Carrara

sis, gallonada o de filet, que equival a uns dos peus i mig romans, i un altre amb un diàmetre de 79,40 cm, d'aresta viva.

- 4t grup: un exemplar de basa de tipus lumaquella de què es dedueix una columna d'uns 86,80 cm, equivalent a uns tres peus romans.
- 5è grup: dos exemplars de marbre de Luni-Carrara de 92,40 cm, que equival a uns tres peus romans.
- 6è grup: un exemplar de 111 cm de marbre de Luni-Carrara, equivalent a uns tres peus i 3/4.

L'any 1993, R. Mar proposava la reconstrucció de l'alçat del porticat seguint l'ordre compost basant-se en els mòduls que li ofereixen els arcs rebaixats de les cantonades superiors del porticat i que li donaven una altura de la coberta de l'ambulacre d'uns 5 m. Aquesta coberta se sustentaria sobre els arquitrans de la columnata. Els capitells tindrien una altura una

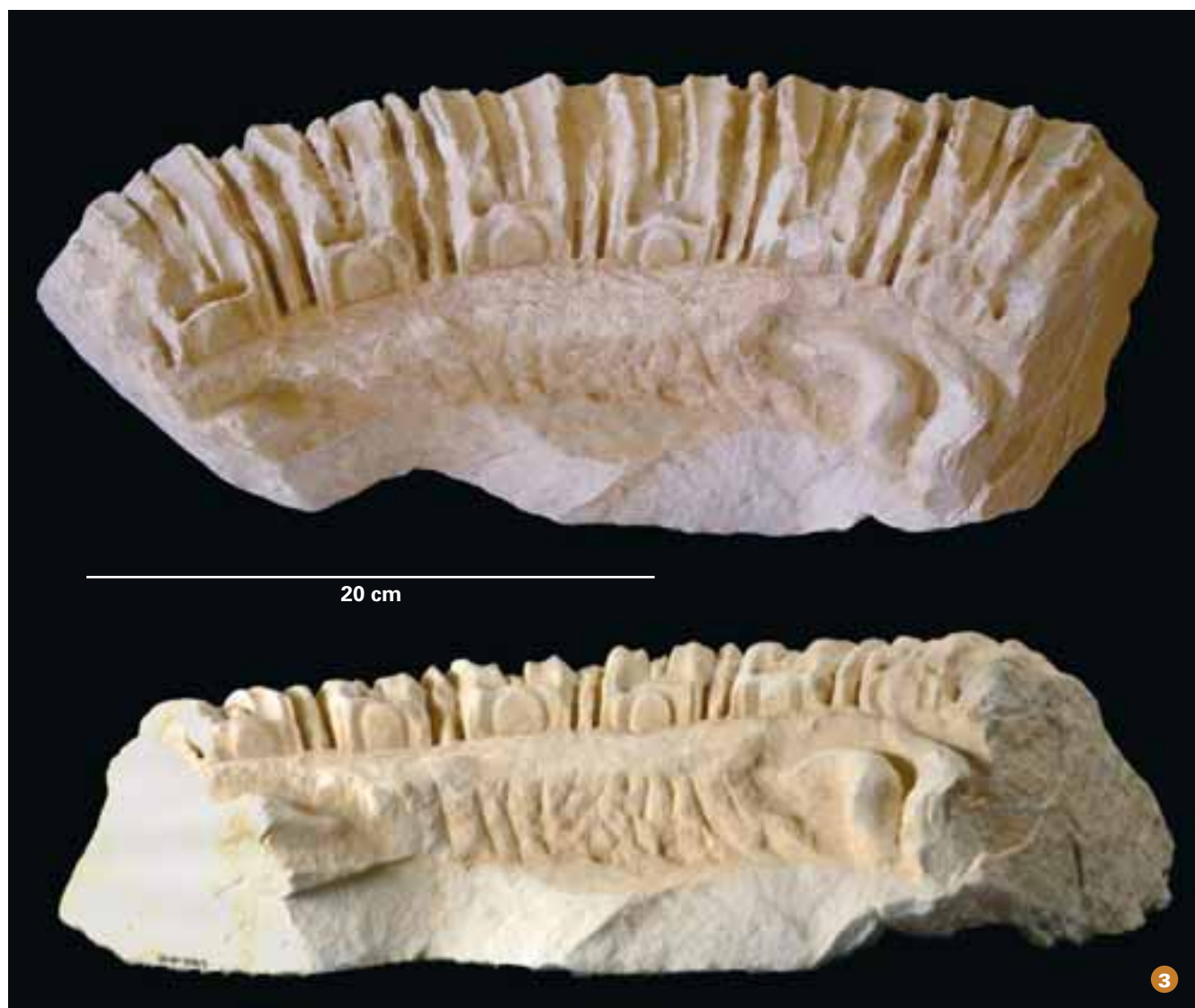
mica menor inferior a un metre, i serien els de tipus compost procedents de diferents troballes al llarg del temps. Els nostres treballs han documentat un fragment de voluta de capitell que tipològicament i tipomètricament s'ajusta al plantejament de Mar i als estudis de Pensabene. Al mateix temps, i en els nivells constructius, també ha aparegut l'ull d'una voluta marcada amb cinc incisions circulars que guarden correspondència amb algun exemplar de capitell d'ordre compost estudiat per Pensabene. Aquest tipus de capitells concorda amb dos fragments del tercer grup de columnes, amb 75 cm de diàmetre, que podrien ser les del pòrtic de l'*area sacra*. En base al diàmetre, efectivament, la columna tindria uns 6 metres d'altura (21 peus).

La troballa de dos elements de pilastra de marbre en els nivells constructius, de dos més en els nivells de desmuntatge tardoromà i un exemplar en els nivells contemporanis ens fa pensar que a la cara interna

10 cm

2

Clipeus de marbre de Luni-Carrara

del mur del *temenos* hi podria haver una seqüència rítmica de pilastres adossades alineada amb les columnes del porticat.

La línia de columnata de façana suportaria una estructura d'arquitrau, frisos i cornises. El fris central presentaria una successió de *clipei* amb la figura de Júpiter Ammó. S'han trobat en la nostra intervenció un total de nou fragments de clipeu o *phalera*, dels quals dos corresponen a sengles exemplars facials del déu i set fragments d'orla. A més, un dels fragments ha permès documentar una nova tipologia d'orla per als exemplars de Tarragona. Quant a la problemàtica cronològica d'aquests elements, ens

remetem a l'estudi de la Dra. Koppel, la qual defensa la datació juliclàudia d'un primer grup d'exemplars, i fem notar que un dels fragments recuperats a l'excavació procedeix precisament dels nivells constructius. Què vol dir això? Que la decoració es va anar confeccionant mentre es feia tan magna obra, i que la cronologia d'almenys determinats trams de la construcció i la decoració podria ser la mateixa: juliclàudia, d'acord amb els criteris estilístics.

Fins ara hom havia considerat que els *clipei* de Júpiter Ammó se separaven entre ells per plaques decorades amb canelobres vegetals. Ara bé, sorprèn que en altres conjunts similars la separació de clipis es

Fragment de pilastra de marbre de Luni-Carrara

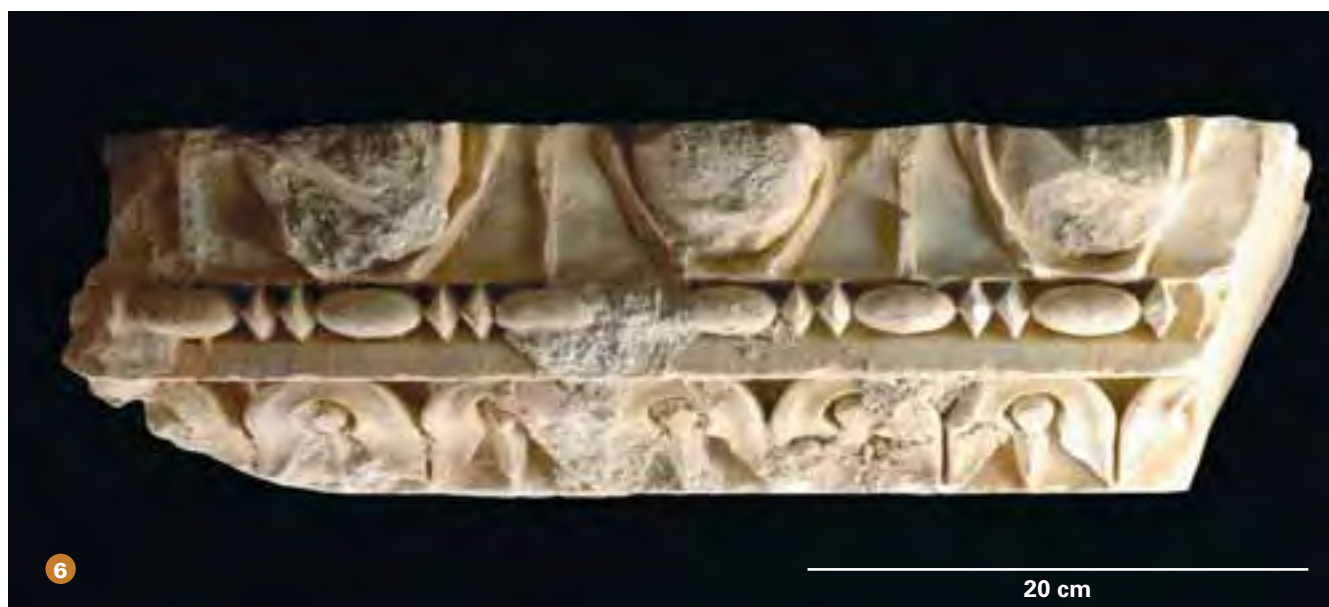

Fragment d'un relleu de Júpiter Ammó, de marbre de Luni-Carrara

realitzi amb cariàtides i aquí no. Els treballs del Pla Director, però, han recuperat un fragment escultòric que es correspon als plecs d'una vestimenta femenina associable a les cariàtides. Un segon fragment, de filiació més incerta, ens mostra un altre plec de cenyiment de cintura que recorda de la mateixa ma-

nera la vestimenta de determinades cariàtides com els exemples de Mèrida, entre d'altres.

Els dos elements ens posen sobre avís i ens fan pensar que tal vegada entre clipi i clipi tinguem cariàtides i no canelobres. Llavors, on van els canelobres?

Fragment de fris d'oves, caboixons i perles i kyma lèsbic, de marbre de Luni-Carrara

Probable fragment de vestimenta d'una cariàtide, de marbre de Luni-Carrara

Potser serien en el programa decoratiu del mur del pòrtic, en la hipotètica columnata intermèdia o en la part interna de la façana del porticat.

Amb aquests elements, es planteja que la façana exterior del porticat del recinte sagrat podria tenir aquest programa decoratiu i arquitectònic:

1. Sobre la línia de columnata d'ordre compost, s'aixecaria l'arquitrau.
2. Sobre l'arquitrau, un cimaci lèsbic.
3. Sobre el cimaci s'alçaria un gran fris amb alternança de *clipei* i el rostre de Júpiter Ammó i cariàtides o canelobres vegetals. Sobre el gran fris de *clipei*, una cornisa que presenta un cimaci jònic.
4. A la part superior hi descansarien els elements de suport de l'encavallada.

Creiem que la part interna del mur del porticat funcionaria de la manera següent:

1. Tot el llenç del mur, així com el terra, estarien revestits per aplacats marmoris.
2. Unes pilastres adossades suportarien un arquitrau.
3. Sobre aquest arquitrau hi descansaria un cimaci i a la vegada un fris continu, i per damunt d'aquest, un cimaci per sostenir l'embigat. En el cas d'admetre la presència de cariàtides a la façana del

Fragment de canelobre, de marbre de Luni-Carrara

porticat podríem plantejar-nos que aquest fris estaria alternat amb la presència de canelobres vegetals.

4. A la part superior hi descansarien els elements de suport de l'encavallada.

La part externa del mur del porticat no estava pas decorada, sinó que presenta un imponent mur de

carreus de pedra lumaquel·la amb un esplèndid encoixinat. Estaria coronat per una motllura de taló sobre la qual descansaria la coberta.

A banda d'aquests elements, l'excavació arqueològica n'ha proporcionat d'altres, com petits frisos decorats amb cimacis lèsbics, greques, llengüetes... que ara per ara no podem situar espacialment, però que

Fragment de fris d'oves, perles i caboixons, denetellons i kuma lèsbic

ben bé es poden relacionar amb els emmarcaments d'obertures, parets, bandes decoratives, etc.

La qualitat de les troballes és certament excepcional, i cal associar-la amb tallers imperials de Roma i les grans capitals de l'Imperi.

Però l'excavació no tan sols ens ha fornït d'aquest ric elenc d'elements d'arquitectura decorativa, sinó que

ens ha ofert altres sorpreses. Per exemple, dels nivells constructius procedeix un fragment de dit gros del peu d'una escultura colossal d'uns 5-6 metres d'altura, que bé podria estar destinada a una de les exedres o a la mateixa *cella* del temple. El material és marbre de Tassos i és una peça de rebuig!

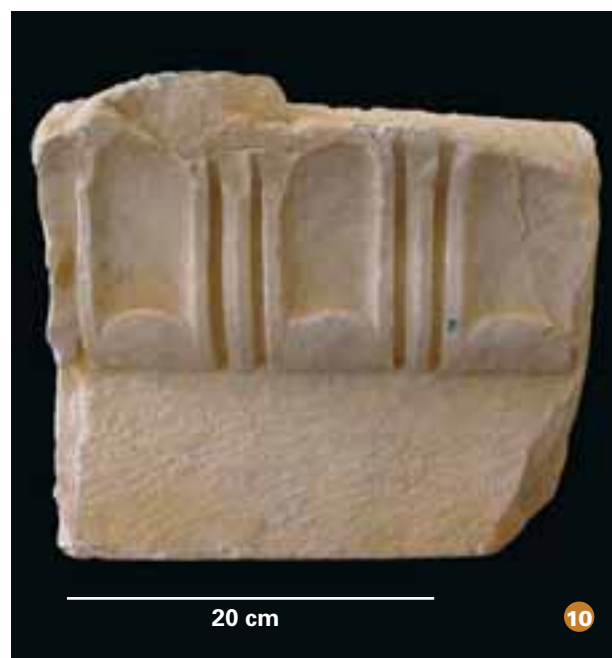
De marbre de Paros és un fragment de vora d'un crater monumental, de 46,70 cm de diàmetre, que

podria formar part dels elements d'ús litúrgic del conjunt. Finalment, un fragment de cap de lleó recuperat podria formar part del coronament del porticat o d'un temple.

L'esplèndida col·lecció d'elements marmoris recuperats es complementa amb la no menys espectacular presència del mur del *temenos*. L'excavació arqueològica i l'estudi dels paraments i de l'estratigrafia ha permès determinar que els equips de treball romans van realitzar un potent desmuntatge del terreny al nord i oest del recinte, amb la creació d'un espai de servei de grans dimensions, tal com hem comentat. La dura roca calcària del turó conserva encara les marques d'eina (punxons) utilitzada en aquesta tasca. En canvi, a la part meridional l'orografia del terreny va dur a sobreaixecar els fonaments per tal d'assolir el nivell necessari.

L'excavació a les Cases dels Canonges ha mostrat que el mur del *temenos* es va fonamentar sobre dues filades de grans carreus de pedra lumaquella disposats de través, sobre la roca perfectament anivellada i sense cap mena de morter de lligada. El mur es va aixecar seguint la tècnica de l'*opus quadratum*, amb grans carreus encoixinats de tres per dos peus disposats a trencajunt. En aquesta part de l'obra no es va utilitzar cap morter de lligada, encara que suposem que es van emprar grapes, a jutjar per les empremtes de les motlures de remat trobades en els nivells de desmuntatge i de carreus reaprofitats en l'obra medieval.

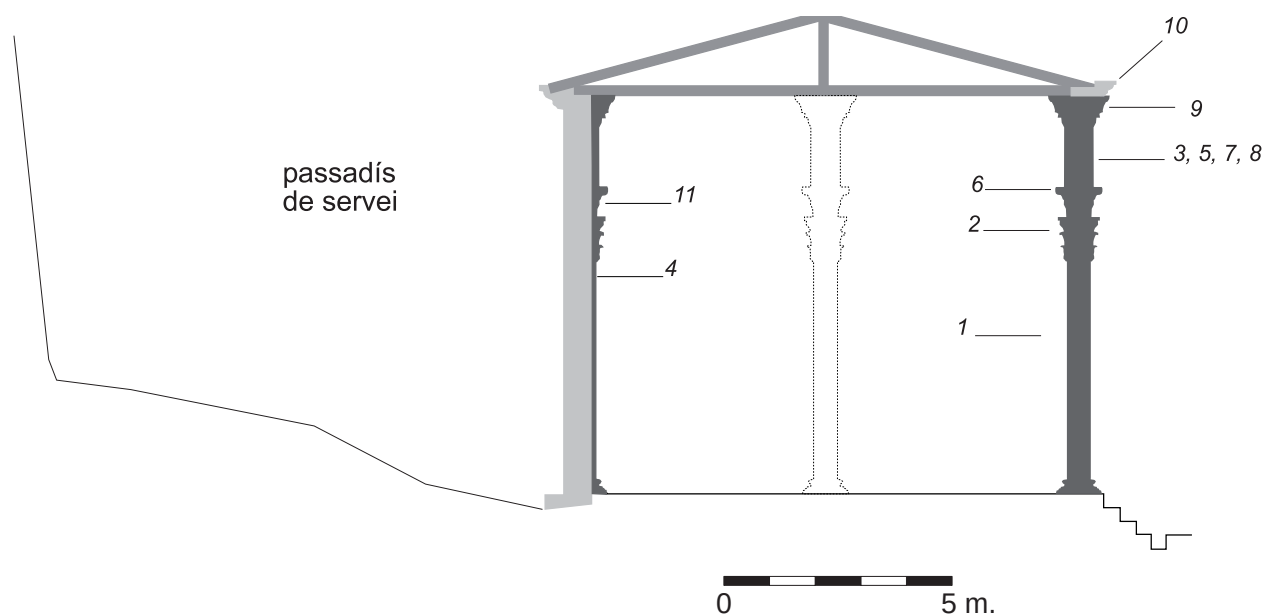
La qualitat del treball dels carreus és excepcional, tant per l'execució com per la seva diposició en l'obra, amb juntes primíssimes i molt ben ajustades, dimensions força estables fins i tot a les *anathyrosis*. Aquesta destresa es palesa especialment en el treball de les *fenestrae*, on es pot observar un elaborat sistema de descàrrega format per arc pla, llinda i arc de descàrrega, amb peces encaixades de manera superba. Quant a aquestes obertures, de 2 metres d'altura i distància entre eixos de 7,40 metres, s'han pogut observar, tal i com va descriure Hauschild, els encaixos del seu tancament de fusta, cosa que ens indica, a diferència del cas de Mèrida, que no

Fragment de fris de llengüetes

Fragment de fascia en marbre de Luni-Carrara

Proposta de restitució de la secció i de la decoració del pòrtic del Recinte de Culte. La numeració es correspon a les figures del text

Fragment Crater de marbre de Paros

Fragment de cap de Lleó, de marbre de Tassos

Fragment de dit de peu d'estàtua colossal, de marbre de Tassos

estarien destinades a allotjar elements estatuaris, sinó que tindrien una doble funció: reforç del mur ja que s'hi basteix un complex sistema de descàrrega (pensem que el seu gruix és d'uns 80 cm), a més d'alleugerir la sensació de massa arquitectònica i la marcada horitzontalitat del conjunt i crear un sistema d'il·luminació d'un pòrtic força ample.

La transformació de la part alta a l'antiguitat tardana, de recinte de culte imperial a seu episcopal del metropolità

Sens dubte la ubicació topogràfica de la Catedral de Tarragona no és pas un fet casual. La Restauració eclesiàstica de la seu arquebisbal de Tarragona va respondre, des d'un principi, a un fet ideològic clar: recuperar la seu vacant des de la invasió àrabo-mu-

Mur de la sala axial de l'àrea sacra del *Concilium*. A la dreta de la imatge es pot observar la plataforma d'*opus caementicium* i les restes de plaques de paviment de marbre blanc

Mur del *temenos* i gran *fenestra* sota les Cases dels Canonges

Gran motllura de taló procedent dels nivells del segle VI de les excavacions del costat nord-oest del Claustre.
S'interpreta com el coronament del mur del *temenos*

sulmana de cara a assolir la independència eclesiàstica del comtat de Barcelona, que fins llavors depenia de Narbona. Aquest fet requeria òbviament una plasmació física: recuperar l'espai de l'antic episcopi del metropolità de *Terracona*. I aquest espai eclesiàstic de l'antiguitat tardana ocupava, no sabem si en part o en tota la seva totalitat, l'antiga *area sacra* de la seu del *Concilium Provinciae Hispaniae Citerioris*.

Què va succeir en el Recinte de Culte Imperial entre l'antiguitat tardana i la conquesta islàmica? La pregunta, certament directa, té una resposta complexa i incompleta, si és que en té.

L'any 313 dC Constantí promulgà a Milà un edicte de tolerància en favor del cristianisme i d'altres religions no oficials. Temps després, el 380, Teodosi oficialitzà el cristianisme com a religió de l'Estat romà. A partir d'aquest moment, tot un conjunt d'edictes anaren destinats a fer enderrocar temples i espais de cul-

te pagà per afavorir l'aparició d'esglésies i espais de culte i representació cristians.

Temps abans, sembla que el complex de culte imperial ja havia entrat en declivi. Per exemple, Alföldy fa notar que després de la segona meitat del segle III no hi ha constància epigràfica del *Concilium* provincial. Aquesta realitat demostra que el conjunt ja no està en ple funcionament, segurament, entre altres causes, per la transformació de l'antiguitat tardana i per la nova divisió administrativa impulsada per Diocleciana (284-305 dC), que fa que els espais hagin perdut la seva significació política i propagandística. De tota manera, una inscripció del 468/472 dedicada als emperadors Lleó I i Antemi potser ens indica que la Part Alta encara conservava, almenys en part, la seva funció política.

La implantació del cristianisme té una clara repercussió urbanística en temps de Teodosi per la permissió

Fragment de cancell visigòtic procedent de les excavacions del Dr. Th. Hauschild

de desmuntar els temples pagans, però a l'antiga seu del *Concilium* les transformacions no es palesen fins al segon quart del segle v dC.

Les excavacions arqueològiques del jardí del claustre i de la seu del Consell Comarcal del Tarragonès (antic hospital de Santa Tecla) documentaren sengles abocadors de deixalles que daten del segon quart del segle v. L'existència d'aquests dos sistemes d'evacuació d'escombraries implicaria probablement desmuntar el paviment del pòrtic i de la plaça. I no oblidem una obvietat: aquests dos abocadors, i d'altres que hi podien haver, ens indiquen per una banda que el sistema de gestió de residus de la ciutat

Fragment de cancell visigòtic procedent de l'antic hospital de Santa Tecla (actual Consell Comarcal del Tarragonès)

romana ja no funcionava, i que l'*area sacra* o espais propers eren ocupats per hàbitat. Amb tot, cal tenir en compte que la presència dels abocadors no implica forçosament que les construccions imperials haguessin patit una gran transformació. En canvi, a la Plaça de Representació diferents excavacions arqueològiques indiquen la presència d'habitatges ja a la primera meitat del segle v. Tal vegada la gran plaça del recinte superior continuava tenint almenys part del seu caràcter oficial, cosa lògica per la seva topografia i arquitectura preeminents.

Ja al segle vi es palesa una important transformació. L'any 476 el visigot Euric va envair la Tarraconesa,

que entrà a formar part del regne de Tolosa i la vella Tarraco, ja *Terracona*, deixa de formar part d'un imperi extingit. El mateix any Ròmul Augústul és deposat. L'ús de l'*area sacra* com a espai representatiu de Roma ja no té raó d'ésser. A més, una altra ciutat despuntava a nivell polític: la en altres temps *parva urbs*, l'antiga *Colonia Iulia Augusta Paterna Faventia Barcino*, havia pres el lloc a la vella Tarraco.

Tornem a aquestes restes arqueològiques. La troballa, sovint casual, d'elements d'escultura decorativa visigòtica, juntament amb la documentació d'enterraments com els que troba Th. Hauschild al claustre (un dels quals amb una gerra litúrgica amb encens que fa suposar que és la tomba d'un clergue o prelat), o d'altres elements com dovelles d'arc de ferradura, indueixen a pensar que la zona té un clar caràcter religiós cristià. El Recinte de Culte Imperial ara esdevé un espai de culte cristià i del nou estament polític d'època visigòtica.

Les excavacions arqueològiques del Pla Director ens han posat de manifest dos fets força interessants, que s'han de datar, probablement, a inicis del segle VI. En primer lloc, s'observa que el mur del *temenos* és conservat, no tan sols a la zona del claustre sinó en altres punts com la seu del Col·legi d'Arquitectes. I no tan sols això, també s'hi sustenten construccions d'entitat. Així hem pogut estudiar un mur de carreus imperials reciclats i una cisterna de grans dimensions (d'uns 150 m³) situada sota les Cases dels Canonges. Són estructures coetànies a l'edifici, dividit en sales o aules, i a una altra cisterna de la seu del Col·legi d'Arquitectes. Ambdues construccions, a l'exterior del mur del *temenos*, ens fan pensar en una important transformació de la zona, segurament associada a la implantació de la seu episcopal visigòtica.

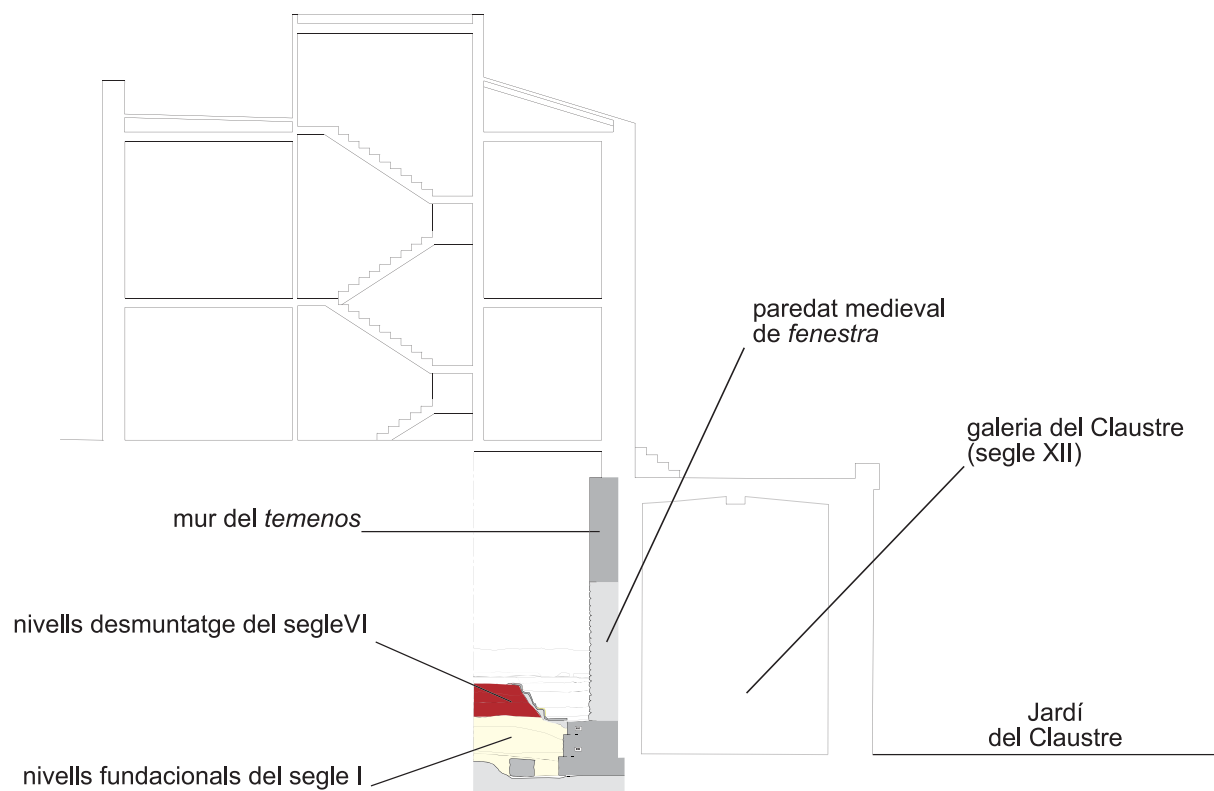
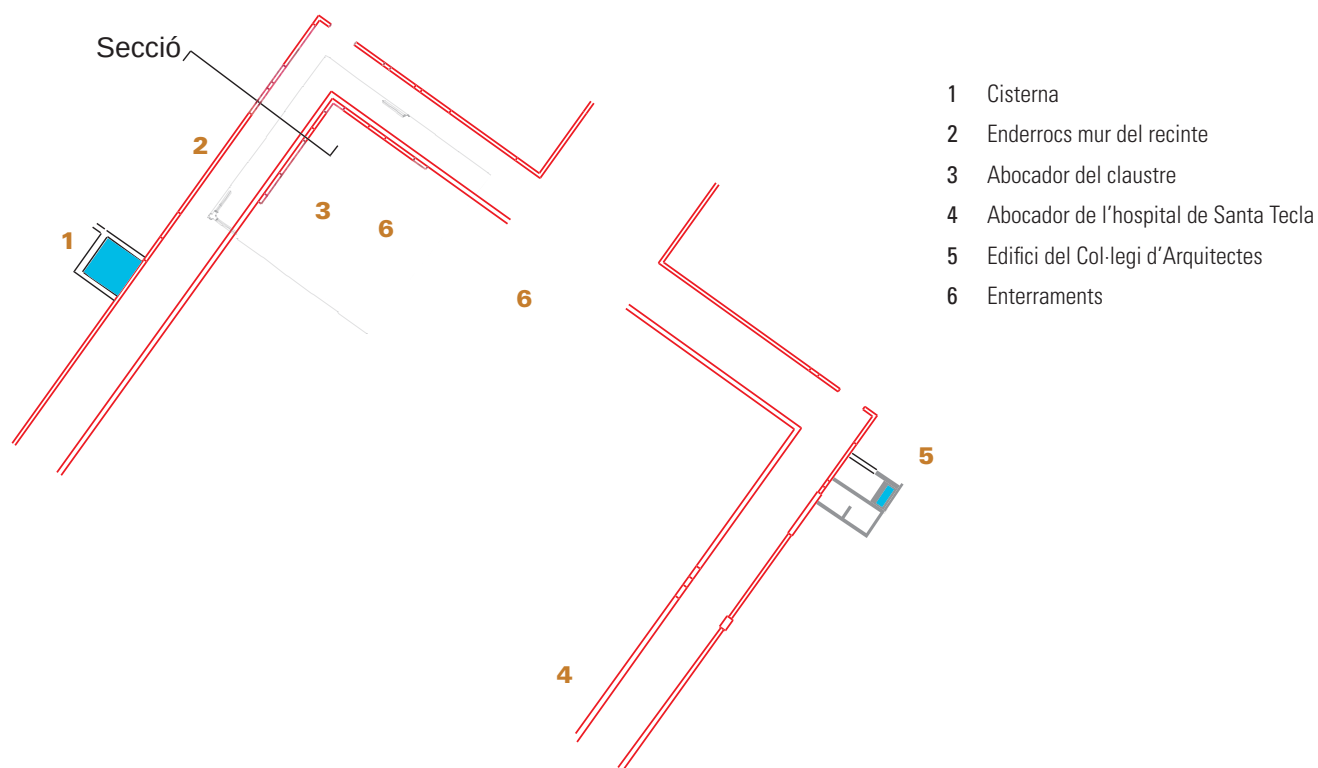
Mentre això passa, hom va iniciar el desmuntatge i reciclat del pòrtic de l'*area sacra*, inclòs l'apacat de marbres del mur del *temenos*. Això ho sabem perquè sobre els nivells de construcció excavats a les Cases dels Canonges n'hem pogut documentar d'altres, datats ceramològicament al segle VI, on s'han

Gerreta de bronze procedent d'un enterrament visigòtic al jardí del claustre de la Catedral

recuperat una gran quantitat de fragments de marbre i àdhuc motlures de remat del mur del *temenos*. Però a l'espoli de material de qualitat s'hi afegeix un altre element, el seu reciclatge. Així, per exemple, gairebé no hem pogut trobar fragments de capitells ni grans bocins de fust de columna, això sí, força trossos d'acanalats, sens dubte fruit del repicat dels tambors per ser utilitzats en noves construccions públiques.

És plausible pensar, doncs, que ja en el decurs del segle VI l'*area sacra* i el seu entorn immediat es transformen en favor d'una nova arquitectura de poder, essencialment religiosa, que ens atrevim a relacionar amb l'episcopi del bisbe metropolità. També és versemblant, tot i que no hi ha verificació arqueològica, pensar que el vell temple d'August, al bell mig de la plaça, podria haver-se convertit en l'església Mare de *Terracona*, la *Sancta Iherusalem* de l'Oracional visigòtic de Verona.

Esquema de la part nord del recinte sagrat imperial amb ubicació dels elements arqueològics de l'antiguitat tardana i secció de les Cases dels Canonges, amb indicació de les fases estratigràfiques del segle I i l'antiguitat tardana

Gran cisterna de l'antiguitat tardana adossada al mur del *temenos*

Torre del *hisn* de Siurana, un dels castells (*husun*) que controlaven la marca extrema d'Al Andalus

Però Tarraco és seu episcopal almenys des de sant Frutuós (martiritzat el 259), i al llarg dels segles *iv* i *v* coneixem diversos bisbes de la nostra ciutat. On seria la seva seu primigènia? Al nostre parer, la primera Catedral de Tarragona no és més ni menys que la basílica martirial del Francolí, amb el seu episcopi.

Un període fosc: l'impàs islàmic

Entre els anys 713 i 714, els exèrcits araboberbers, que poc temps abans havien entrat a Hispania, es trobaven a les portes de la vella *Terracona*. Ja feia temps que la ciutat ja no tenia el pes polític de què havia gaudit temps enrere: s'havia desplaçat a *Barcinona*. Però la seva vida urbana pivotava al voltant d'un eix, la seu metropolitana.

Urbanísticament havia canviat molt des dels temps de màxim esplendor (segles *i-ii*). La ciutat de l'antigui-

tat tardana havia quedat polaritzada, com en època republicana i després a l'edat mitjana fins al segle *xix*, en dos espais diferenciats: la Part Alta i la zona del port, amb un barri encara amb prou vigor per sobreviure els primers anys de la invasió araboberber.

Si bé les cròniques islàmiques ens parlen de la destrucció de la ciutat, cosa que aniria associada a la fugida del metropolità, i per tant restaria políticament i religiosa escapçada. La idea de l'arranament de *Terracona* pels invasors sembla més aviat una reivindicació més de prestigi que no pas real: tindria més mèrit destruir una capital d'anomenada que no pas haver-se-la fet seva després d'un pacte o capitulació, o ni això.

El que és cert, almenys arqueològicament parlant, és que ni a la Part Alta de Tarragona ni a la zona del port no s'han identificat nivells de destrucció que fa-

El mal anomenat *mirhab* de la Catedral de Tarragona, realment una peça d'espoli procedent de *Madinat al-Zahra*

cin pensar en un final violent de la ciutat visigòtica. Per altra banda, els nivells arqueològics datats en el segle VII en base a produccions ceràmiques poden fitar-se també cronològicament en els primers decennis del segle VIII. També és cert, però, que ara per ara no s'han identificat, o no s'han sabut identificar, nivells ni materials arqueològics que ens permetin parlar d'una *Tarraquna* andalusí.

L'esllanguiment de la ciutat en els primers anys de la conquesta islàmica sembla no encaixar amb un fet: la fugida del bisbe Pròsper i els seus diaques cap a Itàlia, tradicionalment presa com a resultat de la irrupció araboberber. Però potser la cosa no va ser ben bé així.

En els primers anys de la dominació islàmica es van produir insurreccions a la frontera, com de *Munnuz* a la Cerdanya. Aquesta va portar, entre altres coses, a l'execució del bisbe Nambad de Llivia per part dels

Inscripció funerària del canonge Bernat de Torelló (1087)

sublevats, els quals es van aliar amb el duc Eudes, senyor de les terres dels aquitans. El fet s'havia interpretat com a fruit de repressió religiosa, cosa que es fa difícil de sostenir quan en l'afer hi van participar els aquitans. És més raonable pensar que el posicionament polític del prelat el va portar a la mort, i no la seva fe. Potser en aquest context encara confús i complex d'accions i reaccions, interaccions i represions per part del poder islàmic contra les revoltes a la frontera va ser la causa de la fugida del bisbe Pròsper i els seus diaques, i no pas la invasió. Això explicaria la no destrucció de la ciutat, com també ho explicaria el fet de la fugida del bisbe abans de l'arribada dels invasors, cosa que implicaria la manca d'un cap visible amb qui pactar la capitulació de la ciutat.

Sigui una possibilitat o altra, el que sembla clar és que *Terracona* aviat resta marginada en la nova sociopolítica peninsular. Amb l'exili del bisbe Pròsper quedava escapçat el perquè de l'existència de la ciutat: la càtedra episcopal. El canvi de les vies comercials tant interiors com de la Mediterrània i la posició marginal de la ciutat en el nou mapa geopolític, bipolaritzat entre els andalusins i els carolingis, van deixar *Tarraquna* en una posició marginal, desarticu-

Restituïció del Recinte de Culte del *Concilium* sobre l'actual trama urbana de la ciutat. Es pot observar perfectament la centralitat i axialitat de la Catedral de Tarragona

lada com a *urbs*, cosa que no vol dir forçosament despoblada.

Què passa amb la ciutat i el territori entre els segles VIII i XI? Era una zona deshabitada o estava estructurada al voltant d'un nucli urbà? La resposta encara no és prou satisfactòria, però tal vegada caldria pensar en l'existència d'un determinat poblament, el qual no podem o no sabem definir arqueològicament. De fet, les cròniques àrabs ens parlen que al Camp de Tarragona hi havia molins, regadius i castells, com també que *Tarraquna* era una ciutat fantasma apta per a emboscades, o una petita aldea (*balda*). Es fa difícil pensar que una plana fèrtil com la del Camp, prop de les Muntanyes de Prades, amb l'antiga Via Augusta (la calçada dels *Banu Darrag*, tribu berber establerta al Camp) quedés totalment despoblada.

La revisió de la toponímia, la revisió de fortificacions de frontera preses tradicionalment com a cristianes i de necròpolis esparses pel territori ens indiquen el contrari. El Camp seria un espai ocupat i organitzat sota domini andalusí, i podria formar part d'un dels districtes de frontera.

Però no pensem ara que *Tarraquna* era una *madina* en plena bullícia com *Turtusha* o *Larida*; l'arqueologia

s'entesta a dir el contrari. De moment no tenim vestigis de la seva destrucció ni de la continuïtat més enllà dels primers decennis del segle VIII, i els pocs materials islàmics documentats, com un fragment d'inscripció cúfica trobada fora de context (excavacions de Casa Canals), són posteriors a la conquesta feudal. És més, l'anomenat *mihrab* de la Catedral de Tarragona, una esplèndida obra del més fi art califal, no és pas aquesta peça de la *qibla* de la mesquita de *Tarraquna* sinó que en realitat és un botí de guerra que procedeix dels banys de *Gaf'ar* de *Madinat al-Zahra*. Així doncs, el principal element tangible per pensar en una ocupació islàmica estructurada a *Tarraquna* s'ha esvaït com el fum.

Ens agradi o no, és plausible pensar que *Tarraquna* era una ciutat fantasma, espectral, on la potència de les ruïnes d'època antiga la feien precisament difícil de controlar per uns i altres. Esdevenia un espai apte tant per a l'emboscada com per a l'amagatall, habitada per una població desarticulada que dista molt de ser definida com a aglomeració urbana.

L'any 1090 Ramon Berenguer II va endegar una campanya per recuperar Tarragona, com a primer pas per la conquesta de Tortosa. Un any després, el papa Urbà II va restaurar la seu metropolitana, que va ser

Restes dels petits arcs apuntats de la gran sala del segle XII excavada al costat nord-oest de les Cases dels Canonges

lliurada al bisbe de Vic, Berenguer Seniofred de Lluçanès. Aquest fet transcendental és la culminació d'una sèrie d'intents d'obtenir la ciutat ja des d'antic, que no van poder quallar fins al segle XII. L'objectiu de fer-se amb Tarragona no només obeïa als fets pròpiament de conquesta de terres sota influència islàmica, sinó que perseguia restaurar la seu metropolitana per assolir així la independència eclesiàstica respecte de Narbona.

Malgrat tot, l'intent no es va assolir aquesta vegada, tot i que l'epitafi funerari del canonge Bernat de Torelló, del 1087, és la verificació d'una primera comunitat poc abans de la restauració de la seu. Diversos factors, com la dificultat d'establir la població, la proximitat dels andalusins o la invasió almoràvit van deixar el procés estancat fins al 1118, quan el pal·li tarragoní va anar a mans del bisbe de Barcelona Oleguer Bonestruga. El 1129 Oleguer va cedir la ciutat, amb amplíssimes prerrogatives, al ca-

valler normand Robert Bordet o d'Aguiló, el qual hagué d'impulsar la colonització, tasca força difícil tot i l'atorgament de cartes de franqueses. Cal reconèixer la dificultat de conquerir una ciutat en ruïnes d'unes dimensions extraordinàries per aquell temps, difícil de controlar i defensar, més quan el territori, lluny de ser buit, romania encara en bona part sota el control islàmic amb presències torbadores com la de Siurana, que no és conquerida fins al 1153-1154.

De la restauració de la seu a la construcció de les Cases dels Canonges

Olderic Vidal, que va acompanyar Robert d'Aguiló a Tarragona, va fer una descripció fantasmagòrica de l'estat en què es trobava la ciutat durant els primers decennis del segle XII: *«Al lloc de la basilica episcopal hi creixen alzines i faigs, així com arbres de grans dimensions, i també als llocs de l'interior de la ciutat, que ocupaven de ja feia temps; els seus habitants*

Restes de l'escala del segle XII que aprofitava una de les *fenestrae* del *temenos* com a porta per accedir a la gran estança o nau construïda al costat nord-oest del claustre

havian fugit o havien estat morts pels sarraïns.» La imatge de la vella ciutat just restaurada devia ser, sens dubte, un espectacle dantesch.

El pes de les estructures romanes era aclaparador. Aquesta omnipresència de l'arquitectura romana ja devia condicionar fortament l'urbanisme visigot, i marcaria profundament la reocupació urbana del segle XII.

A més d'això, la pressió andalusí va condicionar fortament la colonització del Camp i la ciutat endegada el 1129 per Robert d'Aguiló, i va ser difícil i feixuga, per la qual cosa es va alentir fins a mitjans de segle. Llavors, l'arquebisbe Bernat Tort va ser un clar revulsiu en la fixació dels objectius: colonitzar ("repoblar", en deien) i restaurar la diòcesi, gràcies a la conquesta de Tortosa, Lleida, i poc després la de Siurana. Aquell any Anastasi IV va signar una butlla en la qual es determinaven les parròquies de l'arquebisbat, i

el prelat tarragoní establia la canònica de la Catedral sota la regla de Sant Agustí, seguint el model de Sant Ruf d'Avinyó. Pocs anys després, el 1167, el testament de Pere de Queralt feia una donació a les obres de la Seu tarragonina.

La voluntat de restaurar la Seu metropolitana visigòtica es palesa clarament en la reocupació dels espais de l'antic episcopi. És a dir, que l'antiga *area sacra* de culte imperial, l'antic *augustaeum* que després esdevé seu episcopal del metropolità, torna de nou a tenir la seva funció religiosa, política i de representació del poder. Esdevé la seu de l'arquebisbe, del nou senyor; torna a convertir-se en un espai de poder, amb una especial càrrega simbòlica i política.

L'espai de la Terrassa Superior és una veritable acrópolis eclesiàstica, tot utilitzant el feliç terme utilitzat per J. M. Recasens. És plausible pensar que el vell episcopi visigòtic fos utilitzat en els primers mo-

Passaplat obert a la cisterna de l'antiguitat tardana i al mur del *temenos* per tal de comunicar la cuina amb el refector

ments, així com l'atrotinada església mare, potser el temple d'August, però ben aviat l'esforç d'adobar les romanalles, juntament amb la necessitat política d'una nova Seu, van provocar l'inici d'un magne

projecte urbanístic, la Catedral i la seva canònica. De fet la Restauració eclesiàstica recuperava la càtedra de sant Fructuós i el seu caràcter metropolità, però no recuperava l'antic ordre visigòtic. La nova

Tarragona no tenia res a veure amb la *Terracona* dels segles VI i VII. Les necessitats eren unes altres, i els objectius també. No és una “reconquesta” ni una “repoblació” en el sentit de recuperar allò que es va perdre el 713-714, sinó que s'utilitza un element important com la Seu per reforçar el puixant comtat de Barcelona. En el fons, es restaura el que significa la catedral, però no la catedral.

Per aquesta causa, els antics espais religiosos de la ciutat visigòtica són reocupats per noves esglésies, però amb noves advocacions: Santa Maria del Miracle, sobre la basílica de l'Amfiteatre; les basíliques del Francolí (de rastre perdut), amb Santa Magdalena de Bell-lloc, i la zona funerària de Mas Rimbaud-Mas Mallol, amb Sant Pere Sescelades.

L'arquebisbe va establir el seu castell en una antiga torre romana entre les Terrasses Superior i Mitjana del concili provincial, que més endavant coneixem com el castell del Patriarca. Al peu de l'edifici s'articula un espai de jurisdicció eclesiàstica, la Vila de Pallars. A la zona de l'actual Escorxador se situa un espai de magatzem agrícola (Puig d'en Sitges i Puig d'en Pallas) i un altre sitjar de grans dimensions, tal vegada en el lloc d'un de tardoromà, que estaria sota de l'actual Seminari i el col·legi Lestonnac. Potser es tractava de part d'una gran sagrera eclesiàstica vinculada a la Catedral. L'interior de la gran plaça de l'*area sacra* va ser articulat al voltant de la nova Seu. Així, sobre el traçat meridional del mur del *temenos* veiem que, al llarg del temps, es van articulant diferents equipaments del clero, com el castell del Patriarca, les oficines eclesiàstiques, l'hospital episcopal, la casa de l'ardiaca de Sant Llorenç i la seva església...

A l'eix de simetria de l'antic *Concilium* se situa la nova Catedral. Aquesta coincidència no pot respondre a la casualitat, sinó a l'objectiu de recuperar una centralitat urbanística i escenogràfica i, per què no, de recuperar també l'espai de la seu visigòtica, que ben bé podria ser un temple d'August al bell mig de la plaça. L'angle nordoccidental del *temenos*, amb els seus imponents murs, s'aprofita com a límit inte-

Perforacions en el paviment d'*opus signinum* de la cisterna aprofitada com a cuina, corresponents als bancs de treball

rior del claustre de la Catedral, en una posició atípica que el situa entre capçalera i transsepte, i al nord del conjunt. Aquesta ubicació respon tant a l'aprofitament dels murs i l'espai que emmarquen com a la planificació de l'acròpolis eclesiàstica. La ubicació del claustre entre transsepte sud i nau ocuparia un espai prou gran, que no permetria la situació d'altres equipaments de la seu arquebisbal, com les oficines del vicari general que hom situa en aquesta zona, l'hospital arquebisbal, el fossar... la qual cosa talla la vialitat de la zona i, fins i tot, emmascara la imatge d'una gran Catedral que presideix la ciutat. Per altra banda, aquesta ubicació permet ocupar l'espai entre claustre i muralla amb altres equipaments canònics, com la infermeria, de la qual ens ha arribat la capella de Sant Pau, ara al Seminari Pontifici després de la reurbanització de la zona en el segle XIX.

El document de constitució de la canònica és força explícit en la dotació dels equipaments: «I dono als canonges aquesta fortalesa o equipament que aquí estic edificant perquè hi romanguin i hi visquin a perpetuïtat, de manera que aquí tinguin tot el necessari enfront dels exèrcits navals/estols dels sarraïns, i que aquí hi tinguin les seves oficines dalt i baix. A baix, el celler i graner, i dalt el refector, el dormitori, la cuina i el capítol, tal i com ha estat estès/replantat. Dono això als esmentats canonges, i aquesta capella inferior que és contigua a aquesta fortalesa.»

Gran arc diafragma descobert a l'ala nord-est del claustre durant els treballs de rehabilitació del nou Museu Diocesà

Com podem relacionar aquestes construccions amb el que coneixem ara de la canònica? La cosa no és tan fàcil de lligar, o potser sí. El caràcter de fortalesa, de defensa, lliga perfectament amb la presència de les estructures romanes, però també podria indicar que es construeix un castell. Però la definició dels equipaments —celler, graner, dormitori, refector, cuina, sala capitular— marquen clarament la configuració d'un monestir articulat al voltant d'un claustre. Però no ens parla de sagristia, per exemple, i sí de capella. I a més ens diu que es distribueix en dos nivells, aparentment un damunt de l'altre.

La interpretació del text ha donat peu a hipòtesis com que la fortalesa sigui l'edifici de la sala capitular, que estaria dividida interiorment per un trespol, però les dimensions i característiques, juntament amb altres factors, fan que l'explicació sigui difícilment plausible. Un projecte de l'envergadura que vol assolir la Catedral es conforma amb uns equipaments

de petites dimensions com se suposa? No estarem més aviat davant d'una canònica de dimensions ambicioses que ja s'estava construint sota un projecte ben planificat?

Potser la divisió entre espais inferiors i superiors no respongui tant a separar dos pisos sinó que ens marqui més aviat una posició. Si entenem que aquests equipaments són els que ens han arribat, veiem com el refector, la cuina, la sala capitular i el dormitori no són en un pis elevat, sinó a la part més alta de l'acròpolis eclesiàstica, més al nord, i potser els equipaments de magatzem s'hauran de cercar en uns espais més meridionals o orientals, a una altitud o cota inferior.

Al costat nord-oest del claustre, les excavacions del Pla Director han descobert una sèrie de grans arcs diafragma que formarien una gran nau rectangular emmarcada pel mur del *temenos*, la cisterna tardo-

Part posterior de la capella de la Mare de Déu de les Neus durant els treballs d'excavació arqueològica

romana i pel retall de roca del passadís de servei romà. La façana nord tindria una sèrie d'obertures formades per arcs apuntats que ens recorden l'estructura del dormitori de monjos del monestir de Santes Creus. L'estança estaria coberta per un sistema de teulada a dos vessants sobre cabirons i tindria un paviment força senzill, de terra i calç. Per accedir-hi, hem documentat part de l'ampit d'una finestra i la reutilització d'una de les *fenestrae* del mur del *temenos*, convenientment capialçada i rebaixada per facilitar l'accés des de l'espai del claustre amb una escala de pedra, de la qual ens han arribat les marques dels graons.

Els arcs apuntats van aprofitar carreus romans, que es van retallar i acabar a tallant de tall, de forma força acurada, en els quals es poden observar marques de picapedrer. Els seus fonaments van anar a buscar la roca. El mur de tancament nord-est és una imponent obra de tàpia reial que encara és dempeus

i que emmarca l'escala que va del claustre al Pla de Palau.

Aquesta gran sala, de funció encara per definir, seria de les primeres estances construïdes durant el segle XIII. De fet, en el moment que es va cobrir la galeria del claustre, la *fenestra* convertida en porta es va extradosar amb un llenç de carreus de factura medieval, ja que el gruix del mur del *temenos* era insuficient per suportar les empentes de les creueries de la galeria.

La construcció del refector tancaria la banda nord-oest del claustre. Per a aquesta obra es va reutilitzar una gran quantitat de carreus romans, com ho mostren alguns fragments d'inscripció monumental. El flanc nord va utilitzar com a tancament el mur del *temenos* i segurament va aprofitar una *fenestra* com a pas. Dividit el 1580 quan es va bastir la capella del Santíssim, conserva encara els bancs de pedra on

es devia asseure la comunitat per fer les corresponents col·lacions.

Comunicat amb el refector, hi hauria l'espai dedicat a la cuina, ara sota del magatzem de la botiga de la Catedral, i aprofitant la cisterna tardoromana. L'excavació mostra com el paviment de *signinum* de la cisterna va ser afectat per una sèrie de perforacions de grans dimensions. La seva disposició mostra un tram regular que podria perfectament ser el de les bases dels bancs de treball de la cuina, comunicada amb el refector mitjançant un passaplats i un arcossoli obert en el mur del *temenos*.

Les excavacions al peu de l'escala que va del claustre al Pla de Palau i al Museu Diocesà (iniciades el 2003) van permetre documentar un potent mur amb base de mamposteria lligat amb morter i segon cos de tàpia que ens fa pensar en un altre edifici de dimensions considerables que ocuparia l'angle nord-oest del passadís de servei del mur del *temenos*.

A més, en les excavacions de l'espai del Museu Diocesà han aparegut nous elements a relacionar amb el complex de la canònica. En primer lloc s'ha pogut comprovar com els dos imponents arcs apuntats de la sala del Museu Diocesà van ser traslladats durant les obres de remodelació de l'edifici, a principis del segle xx. Els plànols de l'estat inicial del projecte d'Elies Rogent i August Font ens indiquen precisament que aquests arcs no eren allí, sinó més cap a l'est, a la zona de les capelles de Sant Ramon i de Santa Magdalena.

En efecte, els treballs del nou Museu Diocesà han permès descobrir un magnífic arc apuntat de carreus amb marcat de juntes fet amb pigment mangra que funcionaria amb una altra sèrie d'arcs desapareguts, dels quals ens han arribat els encaixos oberts en el mur del *temenos*. Aquesta troballa ens indica que a l'ala nord-est del claustre hi hauria una altra gran estança formada per arcs diafragma de dimensions similars a la de la banda nordoest i àdhuc del refector. Quina era la seva funció? El repicat dels arrebossats moderns del mur del *temenos* i l'observació del mur del claustre en aquesta ala ens ha permès loca-

litzar dues petites finestretes medievals paredades temps enrere. Aquestes obertures recorden molt la bateria de finestretes apuntades, per exemple, del dormitori de monjos del monestir de Poblet. És plausible pensar que en aquesta zona del claustre hi podria haver el dormitori dels canonges, posteriorment afectat per l'obertura i construcció de les capelles de Sant Ramon i Santa Magdalena. La seva posició és lògica, prop de la sala capitular i de la sagristia, que marcava un recorregut coherent en relació a l'ús de l'espai canonical, com es pot veure en força recintes monàstics. Recordem una altra vegada que l'estructura de la canònica és una estructura monacal.

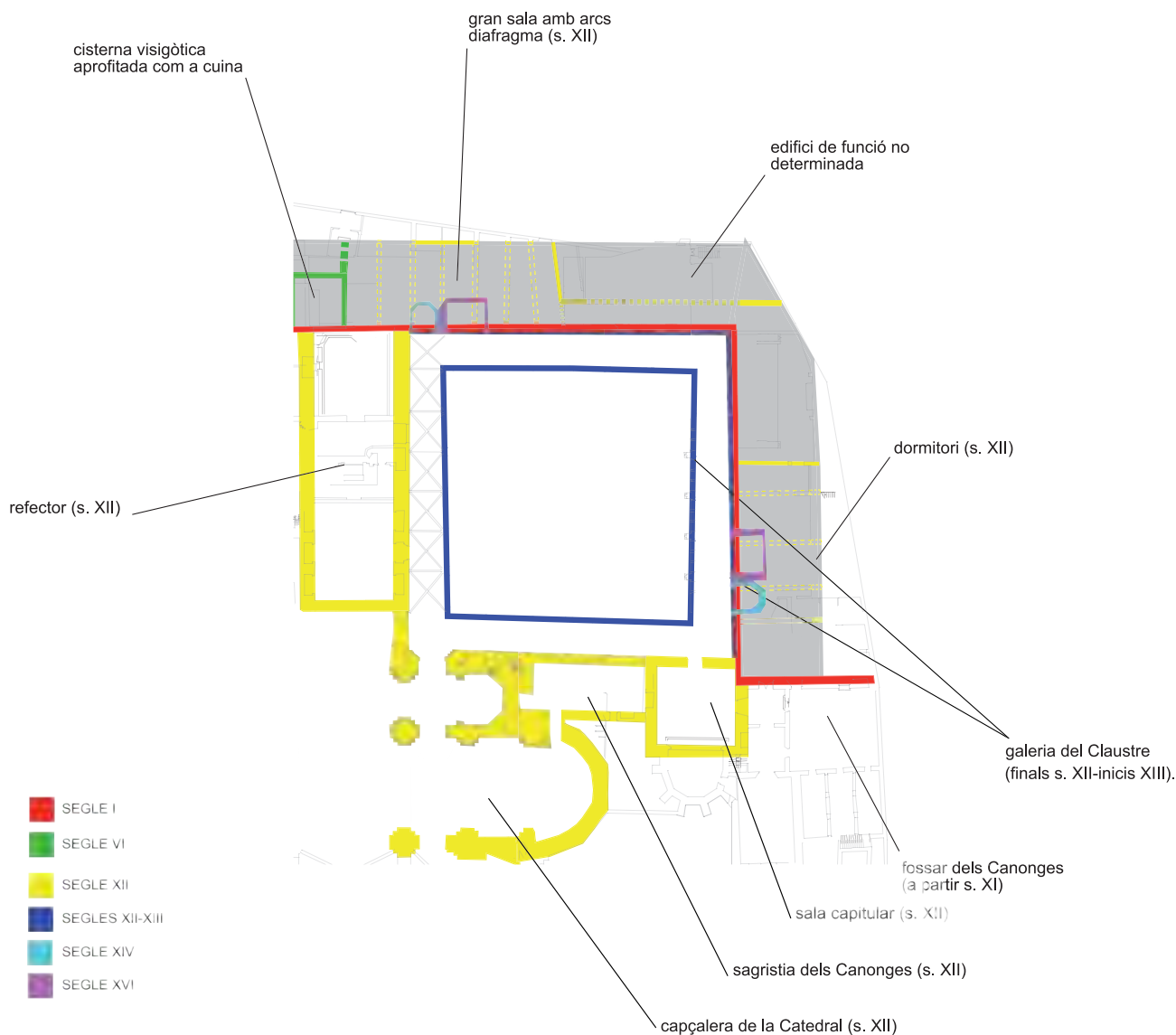
Aquestes excavacions al Museu Diocesà també han mostrat una cisterna oberta a la roca i el fonament d'un edifici medieval que se sustenta en el tall del turó que dona al carrer de Sant Pau. Aquesta nova construcció, encara per definir correctament, ens indica clarament que la canònica ocupava també l'espai existent entre el claustre i la muralla. Recordem que la capella de Sant Pau forma part de la infermeria dels canonges. La reurbanització d'aquest espai urbà motivat per les obres del Seminari Pontifici (iniciat el 1883) va comportar la desaparició d'una zona que a l'edat mitjana devia formar part de la canònica.

Els treballs de seguiment de la restauració de la sagristia i la sala capitular també ens han permès observar el sistema de coberta original dels dos edificis, que consisteix en uns simples paviments de morter de calç lliscada, que també hem pogut documentar a les cales realitzades a les cobertes de la Catedral o al nivell romànic del campanar. En canvi, l'absis major presenta una estructura molt més rica i a la vegada complexa. L'aixecament progressiu de les diferents cobertes que s'acumularen en el pas del temps, va permetre documentar l'existència d'una primera cobertura de lloses de pedra. Aquesta aviat fou colgada per una nova reforma que fou executada de manera conjunta amb la construcció de les barbacanes que donen a l'absis l'aspecte de fortificació que actualment es pot admirar.

Pel que fa al campanar, la nostra intervenció es basà en el seguiment de les obres d'extracció de l'anti-

Secció estratigràfica de la part posterior de la capella de la Mare de Déu de les Neus, en la qual es pot observar l'extraordinària potència excavada

Construccions de la canònica dels segles XII-XIV

ga pavimentació, amb la qual cosa s'ha pogut documentar una varietat de forats a terra, per on devien passar les cordes per fer tocar antigues campanes.

A partir del segle XIV el claustre va tenir unes importants transformacions que van afectar part de les estances de la canònica del segle XII, que es palesa amb la construcció de capelles, com les de la Mare de Déu de la Guia o la de la Mare de Déu del Claustre (que primer va aprofitar la de Sant Climent i després va ser ampliada entre 1676 i 1680, tot i que hom pensa que anteriorment es va dedicar a Santa Maria i Sant Simó i es va aixecar entre 1295 i 1309).

El 1317 hom va iniciar la construcció de la capella de la Mare de Déu de les Neus, en el lloc on hi havia una de les *fenestrae* romanes. És una capella gòtica de planta polygonal feta amb carreus de pedra del Loreto amb decoració externa feta amb encintat de mangra, i amb coberta de paviment de morter de calç lliscat. Es va construir en l'espai de la gran sala d'arcs diafragma del costat nord del claustre, cosa que ens fa pensar que durant la baixa edat mitjana va ser objecte de profundes modificacions o ja no estava en ús, i fins i tot havia perdut la coberta (d'ací la terrassa de la capella). Al seu costat es va construir l'anomenada capella dels Montoliu, que per donació

Mur de darrere de les capelles de les Neus i Sant Salvador i passadís de drenatge, descoberts durant els treballs d'excavació arqueològica

testamentària del matrimoni Albanell (1553) es va ampliar per fer la que ara anomenem capella de Sant Salvador. És una peça de planta rectangular coberta amb volta de mig punt amb cassetons. L'excavació de la part exterior ens mostra un interessant aparell de carreus acabats a gradina amb força marques de picapedrer, i cornisa motllurada. Com en el cas de la capella de les Neus, la coberta és una terrassa plana feta amb morter de calç lligat.

La construcció de la capella va afectar un dels arcs diafragma del segle XII que encara es mantenia dempeus, cosa que va dur a reconstruir-lo, malgrat que amb una qualitat tècnica menor. Aquest fet ens fa pensar que part de l'antiga estança medieval encara era en ús, tot i que l'espai entre la capella de Sant Salvador i el refector era a l'aire lliure, com després comentarem.

També es va construir la capella de la Confraria de Santa Tecla, a la capçalera del refector, tot ocupant part de l'antiga nau del segle XII. És una obra de murs de mamposteria i que aprofita el mur tardoromà de la cisterna. Mostra contraforts en els angles, i una bella coberta formada per una volta estrellada. Les finestres són de mig punt i la porta és un bell arc conopial obert en el mur del *temenos*, en el lloc on hi ha una *fenestra*. Al seu costat hom va habilitar un altre espai definible com la seva sagristia.

La construcció d'aquestes capelles ens indiquen una important transformació de l'ala nord del claustre, amb l'amortització d'espais comunitaris de la canònica abans fins i tot de la secularització de la comunitat (1530). L'amortització de part de la gran sala del segle XII es palesa amb l'aixecada dels nivells de circulació, amb aportació de terres i la construcció d'un

Finestra de la sagristia de la capella de la Confraria de Santa Tecla

mur de contenció de terres darrere de les capelles de Sant Salvador i de les Neus, amb un paviment de drenatge.

A l'ala est del claustre tenim un procés similar, amb la construcció de les capelles de Santa Maria Magdalena, d'estil renaixentista, gràcies a una donació del mercader Arnau Batlle, i de la Pietat, altrament de Sant Ramon (1520). Tant una com l'altra ocupen l'espai de la nau del dormitori, i la seva construcció va implicar la destrucció de part del mur del claustre (i del *temenos*) com també de finestretes del dormitori. Cal recordar que en aquests temps tenim una important dinàmica constructiva, amb l'erecció de capelles no tan sols al claustre, sinó en altres punts, com l'afegit d'una conca absidal gòtica a la sala capitular, coneguda com la capella de Corpus Christi (1330), o d'altres a la nau de la Catedral. Durant el segle XIII es va fer una capella on posteriorment es va aixecar la de la Presentació; l'arquebisbe Sescomes (1334-1346) va fer construir la de Santa Úrsula o de les Onze Mil Verges; en temps de Pere Clasquerí

(1358-1380) es va bastir la dels Sastres en l'absis de la nau lateral de l'evangeli; el 1362, la de Santa Bàrbara; el 1494, la del Sant Sepulcre; el 1500, la del Sant Crist de la Salut i les de Sant Tomàs i del Roser; entre 1525 i 1530, les de Santa Magdalena i l'Anunciació. El 1580 el Capítol cedeix a l'arquebisbe Agustín la part meridional del refector per convertir-lo en capella del Santíssim; entre aquest any i 1585 es basteix la capella de Sant Francesc, i entre 1592 i 1610 les bessones de Sant Fructuós i de Sant Joan. També s'aixeca la de Sant Cosme i Sant Damià, i la de la Immaculada Concepció entre 1673 i 1684. La de Santa Tecla es basteix entre 1760 i 1775.

La secularització de la comunitat de canonges el 1530 va implicar la fi de la vida en comunitat i l'acceleració de la transformació de les antigues estances canonicals. Aquestes es van aprofitar amb noves funcions, es van abandonar, reciclar, etc., i també van ser objecte de noves distribucions dedicades, per exemple, al bastiment d'habitatges de les dignitats catedralícies. En aquest aspecte, els plànols de l'estat inicial del projecte de restauració de Rogent i Font ens mostren la complexitat del procés.

Els dos arquitectes també es van ocupar de la remodelació dels vells habitatges, amb la finalitat de donar-los una nova dignitat i alhora reordenar l'entorn del conjunt catedralici. Així, a finals del segle XIX s'inicia un llarg procés constructiu que es palesa urbanísticament de manera clara amb les noves façanes de les Cases als carrers de Sant Pau, Pla de Palau i Baixada del Claustre, que no finalitza fins a mitjan del segle XX.

Aquestes obres van implicar una important transformació que també va afectar les restes arqueològiques de la zona. Ja hem dit abans, per exemple, que el Museu Diocesà endegat pel prelat López Peláez va comportar el desmuntatge i trasllat d'alguns dels arcs medievals del dormitori. Actuacions com l'escala d'accés al Pla de Palau des del claustre o els habitatges que donen a la Baixada del Claustre van implicar tant moviments de terres (amb la destrucció d'estratigrafia arqueològica) com el desmuntatge d'estructu-

Decoració pictòrica i paviment de rajoles de les Cases dels Canonges, del segle XIX

res, com part del mur del *temenos*, la cisterna tardo-romana fins aleshores utilitzada com a safareig, o de l'exedra que suposem que hi havia al seu costat. Però també va implicar el colgament de part de les estructures, amb aportacions de terres que, per exemple, van cobrir bona part de l'esmentada cisterna.

No podem concloure aquestes ratlles sense fer esment dels materials arqueològics d'època medieval i moderna recuperats en el decurs dels treballs d'excavació, a banda del ric conjunt de marbres romans que ja hem comentat.

Dels segles XII-XIII hem de citar les anomenades ceràmiques grises de tradició feudal, bàsicament olles amb decoració incisa i els primers grans recipients oberts, com cossis o gibrells. Ja en el segle XIII do-

cumentem l'augment percentual de produccions de ceràmica vidrada, que augmenta en els segles posteriors amb la documentació de vaixel·la de taula vidrada. Llavors ja trobem pisa blanca, verda i morada catalana, valenciana i d'altres punts de la Mediterrània. També s'han trobat alfàbies i peces de ceràmica vidrada melada, marró o verd (gerres, olles, cassoles, etc.)

Ja en època moderna, cal destacar en els nivells dels segles XVI i XVII la presència de la ja coneguda ceràmica de reflex metàl·lic, probablement de fabricació comarcal, tot i que no manquen exemples valencians, i en la següent centúria les produccions locals i importacions de ceràmica blava i policroma, que enllacen ja amb les sèries valencianes i les pròpies del segle XIX.

